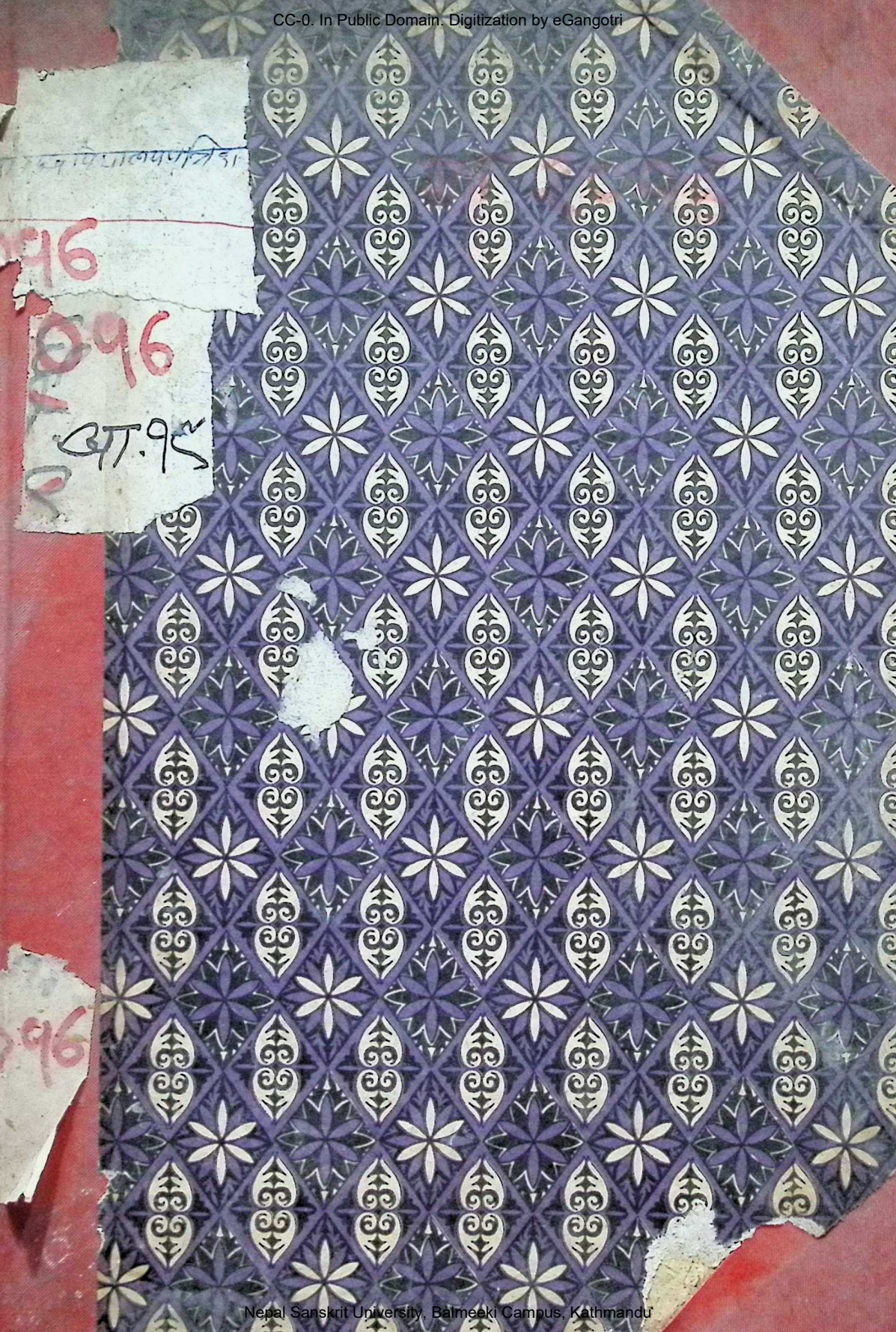

५६
०९६
५७.९५

५६

निर्देश

2695

वर्षम्—१

माघः/जनवरी/शक १८८४/१९६३ ख्रीस्त०

भागः—१

कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

(कालिदासनिबन्धाङ्का)

प्रधानसम्पादकः

उपकुलपतिः

सम्पादकाः

तत्तच्छास्त्रीयविभागाध्यक्षाः

JOURNAL

of

The Kameshwara Singh Sanskrit University

Volume 1. Part 1

January, 1963.

प्रकाशकः

कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयः

लक्ष्मीश्वरविलासप्रासादः, दरभङ्गा

मुद्रकः

श्रीबिन्दाप्रसादः

दरभङ्गाप्रेसकम्पनी(प्राइवेट)लिमिटेड, दरभङ्गा

संस्पादकीयम्

विदितमस्तु तत्र भवतां विदुषां संस्कृतविद्यानुरागिणां यन्मिथिलेशमहाराजा-
धिराजदिवङ्गतकामेश्वरसिंहशर्ममहोदयानामौदार्येण बिहारराज्यमुख्यमन्त्रिप्रवर-
स्वर्गगतश्रीकृष्णसिंहमहोदयानां तेषां सहकारिणां च साहाय्येन जनकयाज्ञवल्क्यवाम-
देवादिभिः पवित्रीकृतायां गोतमोद्योतकर-मण्डन-शङ्कर-वृद्धवाचस्पति-उदयन-गङ्गेश-
भवनाथ-शङ्करप्रमुखैः प्राचीनैः राजनाथ-धर्मदत्त-चित्रधर-जयदेव-परमेश्वर-बालकृष्ण-
प्रभृतिभिरर्वाचीनैर्विद्वद्भिः विविधशास्त्रज्ञानविज्ञानेन सेवितायां मिथिलायां दरभङ्गानगरे
एकषष्ठ्यत्तरैकोनविंशतितमे स्त्रीस्ताब्दे जनवरीमासस्य षड्विंशतितमे स्वतन्त्रतादिवसे
संस्कृतविद्यायाः परम्परागतज्ञानविज्ञानोन्नत्यै वर्त्तमानसमयेऽपि संस्कृतभाषाध्यापन-
तत्त्वानुसन्धानादिविविधप्रकारेण संस्कृतशास्त्रनिगूढज्ञानरहस्योद्घाटनायापामरजन-
तायां संस्कृतभाषायाः प्रचाराय च कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयः स्थापितोऽभूत् ।

विश्वविद्यालयस्य विविधकार्यकलापे शास्त्ररहस्योद्घाटनाय शास्त्रेषु कृतपरि-
श्रमैर्विद्वद्भिः परिशीलितशास्त्रज्ञानरहस्यानां लिखितनिबन्धादिरूपेण प्रकाशनद्वारा
प्रोत्साहनाय नवीनानां छात्राणां चानुसन्धानात्मिकाध्ययने प्रवृत्तिसमुत्पादनार्थं
चैकस्या अनुसन्धानपत्रिकायाः प्रकाशनं नितरामपेक्षितम् । एतद्द्वारा विविधा अनु-
सन्धानपत्रिकाश्च परिशीलनार्थं स्थानान्तरेभ्यः समागमिष्यन्ति । तेषामप्यवलोकने
ज्ञानसञ्चये च विद्वांसश्छात्राश्च समर्था भविष्यन्ति ।

अध्ययनाध्यापनद्वारा ज्ञानविज्ञानसम्पादनं तद्वितरणं चेति विश्वविद्यालयस्य
चरमं लक्ष्यमिति तु सुविदितमेव सर्वेषां विदुषाम् । तत्राध्यापकेष्वेव विशेषरूपेण
निखिलो भारो निहितः । छात्राणां शिक्षणार्थमध्यापकैः सदाचारपालनं श्रवणमनन-
निदिध्यासनादिद्वारा स्वाध्यायाध्ययनं कायेन वाचा मनसा च निष्कपटजीवनयापनं
आगमसत्तर्कस्वानुभूतिमवलम्ब्य भारतीयसंस्कृतिपरम्परानुसरणं नित्यनैमित्तिकादि-
कर्मानुष्ठानपुरस्सरमनवच्छिन्नरूपेण प्रमादरहितेन च स्वयमेवावहितेन चित्तेन करणीयं
भवति । छात्रेषु दर्पणवत् गुरोराचरणस्य प्रतिबिम्बः प्रतिभाति । तथैव स्वानुभूतिं
विलिख्य शास्त्ररचनाऽपि विश्वविद्यालयीयाध्यापकानामेव कर्तव्यम् । रचनयैव
स्वोपार्जितज्ञानविज्ञानस्य स्वात्मनि स्वात्मनैव परीक्षापि सम्भवति । अत एवोक्तम्

(ख)

‘आत्मानमात्मनैव हि जानीही’ति । ईदृशपरीक्षोत्तीर्णः एवाचार्यः छात्रानध्यापयितुं वस्तुतः समर्थः ।

ज्ञानविज्ञानसम्पादनं कथं भवतीति विषये गुरुपरम्परागतपद्धतिरेवानुसरणी-
येति च प्रथमः कल्पः । अन्ये चानुसन्धानादिकं कथं कुर्वन्तीति तेषां निबन्धाद्यव-
लोकनेनापि प्राचीनार्वाचीनपरिपाटीपरिचयसम्पादनमिति द्वितीयः कल्पः । अनु-
सन्धानपूर्वकं शास्त्रपरिशीलनेनैव स्वात्मनि ज्ञाननैपुण्यं लभ्यते । एतत्सर्वमनुभूय मुनि-
पुरौर्विद्वद्भिर्विरचितानां निबन्धानां प्रकाशनार्थं विश्वविद्यालयीयानुसन्धानपत्रिकायाः
प्रकाशनमस्मामिः आरब्धम् । विश्वविद्यालीयाचार्यैः सम्पादिता त्रैमासिकीयं
पत्रिका । अस्याः साफल्यम् अध्यापकानां स्वाध्यायपूर्वकं निबन्धादिनिर्माणाधीनम् ।
तदर्थं ते प्रार्थयन्ते यत् स्वस्वाधीतशास्त्रपरिशीलितविषयोपरि निगूढम् अस्पष्टं वा
विचारं सुस्पष्टं विविच्य शास्त्ररहस्योद्घाटनं च विधाय सरलसंस्कृतभाषया स्पष्टाचरै-
र्लिखित्वा मत्समीपं सम्प्रेष्यानुगृह्णन्त्विति ।

पत्रिकेयं त्रैमासिकी । अस्याः प्रथमाङ्कः कालिदाससमारोहावसरे प्रकाशितो
भविष्यतीति । तदूर्ध्वं क्रमशः प्रतित्रिमासम् पत्रिकाप्रकाशनाय चेष्टा करिष्यते । परन्तु
पत्रिकायाः साफल्यं महत्त्वं च विदुषां साहाय्याधीनमेव सर्वथा वर्तत इति तु पूर्वमेव
निवेदितम् । अतः ते कृपया स्वपरिशीलितशास्त्रविषयरहस्योपरि निबन्धान् सरल-
संस्कृतभाषया लिखित्वा पत्रिकायां प्रकाशनाय समये समये यावन्न प्रेषयिष्यन्ति
तावन्न कदाचिदपि पत्रिकेयं सफलतां यास्यतीति मे विश्वासः । पाश्चात्यदेशीया
अपि विद्वांसः स्वनिबन्धानत्र प्रकाशयिष्यन्तीति तेषां कृते आङ्गलभाषायामपि
निबन्धाः समये समये प्रकाशिता भविष्यन्तीति । अतो भवन्तः सर्वे मुहुर्मुहुः
प्रार्थिता यत् कृपया स्वनिबन्धप्रेषणेन संस्कृतविद्यासेवार्थमस्मानुगृह्णन्तु । इति ।

पौषशुक्लपूर्णिमा

१८८४ शकाब्दम्

भावकः

श्रीउमेशमिश्रः

उपकुलपतिः

अनुसन्धानपत्रिकायाः केचन नियमाः

१. पत्रिकेयं त्रैमासिकी माघ-वैशाख-श्रावण-कार्तिक (तदनु जनवरी-अप्रिल-जुलाई-अक्टूबर) मासेषु क्रमशः प्रकाशिता स्यात् ।
२. स्वपरिशीलितशास्त्रविषयमवलम्ब्य विद्वद्भिरलिखितानुसन्धानात्मिका एव निबन्धाः पत्रिकायां प्रकाशिता भविष्यन्ति ।
३. सरलतमसंस्कृतभाषया अन्यत्राप्रकाशिता सुस्पष्टाक्षरैः लिखिता एव निबन्धाः प्रेषणीयाः ।
४. पत्रस्य एकस्मिन्नेव पार्श्वे सुस्पष्टं देवनागराक्षरैः पदच्छेदपूर्वकं लिखित्वा प्रधान-सम्पादकः, कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका, संस्कृतविश्वविद्यालयः (लक्ष्मीश्वरविलासप्रासादः), दरभङ्गेति संकेतेन निबन्धः प्रेषणीयः ।
५. अस्पष्टाक्षरैर्लिखितो व्याकरणाशुद्धिपूर्णः अनुसन्धानविषयरहितः अप्रामाणिकः केवलमानुपूर्विकग्रन्थोद्धृतो निबन्धो न स्वीकृतो भविष्यतीति ।
६. निबन्धस्य स्वीकरणे प्रकाशने अस्वीकरणे वा सम्पादका एव सर्वथा स्वतन्त्राः ।
७. प्रकाशितनिबन्धस्य पञ्चदशसंख्यकानि प्रतिलिपिकाणि (Re-prints) निबन्ध-लेखकाः अयाचितान्येव लप्स्येरन् ।
८. निबन्धे ये केचन विषयाः भवेयुः तेषां प्रामाणिकताद्योतनार्थं तत्तद्ग्रन्थानां पत्रपृष्ठपंक्तिसंकेतोल्लेखः टिप्पणीरूपेण पृथक् पृष्ठस्याधोभागे करणीयः ।
९. पत्रिकाया वार्षिकं मूल्यं द्वादश मुद्राः सन्ति । प्रचलितस्य वर्षस्य एकस्याङ्कस्य मूल्यं रूप्यकत्रयं विद्यते । प्राक्तनस्याङ्कस्य मूल्यविषये पत्रिकाकार्यालयो जिज्ञास्यः ।
१०. पाश्चात्यदेशीयानां संस्कृतभाषानभिज्ञानाञ्च विदुषामनुसन्धानपूर्णशास्त्रनिबन्धा आङ्गलभाषायामपि लिखिताः प्रकाशिता भविष्यन्तीति ।

विषय-सूचो

वर्षम्—१]

माघः/जनवरी १८८४/१९६३

[भागः—१

पृष्ठः

सम्पादकीयम्

क

१. संस्कृतसाहित्ये कालिदासचर्चा—

पं० श्रीमद्-अनन्तलाल ठक्कुरः, एम्. ए., प्राध्यापकः, मिथिलाविद्यापीठः, दरभङ्गा १

२. महाकविः कालिदासः—

डा. श्रीसिद्धेश्वरभट्टाचार्यः, डी. लिट्., संस्कृतविभागाध्यक्षः, हिन्दूविश्वविद्यालयः, वाराणसी ११

३. कालिदासदर्शनम्—

पं. श्रीकेदारनाथश्रोभा, प्राचार्यः, राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयः, पटना १५

४. महाकविकालिदासविषयिका प्राच्यप्रतीच्यपद्धतिसम्मतं समालोचना—

डा. श्रीभवनोषभट्टाचार्यः, एम्. ए., डी. लिट्., सिटीकालेजसंस्कृतविभागाध्यक्षः, कलिकाता २५

५. दूतकाव्यम्—

प्राध्यापकः श्रीचिन्ताहरणचक्रवर्ती, एम्. ए., कालीघटस्थः, कलिकाता २७

६. कालिदासो रघीन्द्रनाथश्च—

वात्स्यः श्रीशिवनारायणश्रोवालः, शान्तिनिकेतनम्, विश्वभारती, पश्चिमवङ्गदेशः ३४

७. मेघदूते दूतयात्रादिवसनिर्णयः—

प्राध्यापकः पं. श्रीकुलमणिमिश्रः, पुरी ४३

८. महाकवेः कालिदासस्य समयः—

पं. श्रीवलदेवमिश्रः, ज्योतिषाचार्यः, जयसालानुसन्धानभवनम्, पटना ४७

९. कालिदासकुसुमाञ्जलिः—

पं. श्रीयुगेश्वरभा, वाँसी, भागलपुर ५१

१०. कालिदासस्य समयः—

पं. श्रीमद्-अनन्दभा, न्यायाचार्यः, संस्कृतविभागः, विश्वविद्यालयः, लखनऊ ६३

आ

११. कविकुलगुरोर्मनःशिक्षा—

प्राध्यापकः पं.श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्यः, एम्. ए., कलिकाता

६७

१२. कालिदासमम्मटयोर्विचारवीचयः—

पं.श्रीबटुकनाथशास्त्री खिस्ते, साहित्याचार्यः, एम्. ए., वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्या-
लयाध्यापकः, वाराणसी

८८

१३. कालिदासस्य उपास्यदेवता देशश्च—

पं.श्रीमाधव अनन्त फडके, एम्. ए., साहित्याचार्यः, संस्कृतविभागाध्यक्षः,
सेन्ट एन्ड्रूज कालेज, गोरखपुर

९९

आरक्षित

संस्कृतसाहित्ये कालिदासचर्चा

श्रीमद्-अनन्तलाल ठक्कुरो मिथिलाविद्यापीठस्थः

महाकवयः स्वजन्मभूमेराध्यात्मिकं वैशिष्ट्यजातं स्वात्मनि परिपाचयन्ति स्वयमुपस्थापयन्ति च स्वप्रतिभाभासुरमादर्शविशेषम्, येन सुदीर्घं कालं जनास्तत्प्रभाव-
भाविताः सार्थकं जीवितफलमनुभवन्ति । नूनमेतत् कालिदासस्य कृते सुतरां तथ्य-
भूतम् । तस्य निर्मलदर्पणसोदरेषु काव्येषु स्पष्टं प्रतिफलितः सुप्राचीनस्य भारतवर्षस्य
महनीयः प्रतिबिम्बकलापः । तथैवावर्तनभारतीयाध्यात्मसम्पत्तावपि भूयसा
कालिदासदायो निहितमूलो दृश्यते ।

अत्र निबन्धे कालिदासोत्तरसंस्कृतसाहित्ये तत्प्रभावपर्यालोचनं विषयः ।
न केवलं सुकुमारेषु काव्यप्रबन्धेष्वेव कालिदासानुसरणम्, तदन्यत्रापि तदीया छाया
दरीदृश्यते ! असकृदाविष्कृतं चैतत् प्रेक्षावद्भिरिति नापरिज्ञातं कालिदासपर्या-
लोचकानाम् । तथा हि स्थापत्यकलायां प्रत्नलेखमालायां चोदाहरणपूगोपन्यासेन
तत्प्रभावः श्रीमता शिवराममूर्तिमहोदयेनाविष्कृतः^१ । साम्प्रतं च पूज्यचरणैः
श्रीमद्भिः शिवप्रसादभट्टाचार्यैरुत्कलदेशीयः प्राचीनप्रस्तरमूर्तिविशेषः कुमारसम्भव-
वृत्तप्रतिफलकः परीक्षितः । तद्वलेन च तद्ग्रन्थस्योत्तरभागोऽपि कालिदासकृतो न
प्रक्षिप्त इति तैः प्रतिपादितम्^२ ।

वैयाकरणा अपि केचन मैत्रेयपुरुषोत्तमशरणजिनेन्द्रभट्टोजीप्रमुखाः रघु-
वंशादिगतप्रयोगसाधुत्वविचारपरायणाः कालिदाससूक्तिभिर्दृढं परिचयमावेदयन्ति ।

तथैव दर्शननिबन्धेषु बहुषु तस्य तद्ग्रन्थस्य वोल्लेखेन तदुक्तिपरिग्रहेण वा
प्रभावस्तस्यानुमातुं शक्यते । कर्ममीमांसाजरठानां कुमारिलस्वामिपादानां ग्रन्थेषु
सुकुमारकाव्यचर्चा असम्भावितैव । तथापि तन्त्रवार्तिके

एवं च विद्वद्वचनाद् विनिर्गतं प्रसिद्धरूपं कविभिर्विनिर्मितम् ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

इत्यत्राभिज्ञानशाकुन्तलश्लोकविमर्शः [शाकुन्तले १. २१] कं वा जनं न विस्माययति ?
वेदापौरुषेयत्वविचारे प्रसङ्गवशादनेकेषु न्यायग्रन्थेषु कुमारसम्भवोल्लेखो दृश्यते ।

काशमीराभिजनो जरत्रैयायिको जयन्तभट्टस्तु प्रमाणादिविचारविशुष्कायामपि
न्यायमञ्जर्याम् [पृ: २१७] —

अमृतेनेव संसिक्ताश्चन्दनेनेव चर्चिताः ।

चन्द्रांशुभिरिवोद्घृष्टाः कालिदासस्य सूक्तयः ॥

इति तथ्यभूतैर्मधुरैश्च वचोभिः कविकुलगुरुं पर्युपास्ते । दृश्यते पुनः कालिदास-
सन्दर्भोद्धारः सांख्यप्रवचनभाष्यादिषु दार्शनिकप्रबन्धेषु ।

कालिदासादनन्तरभूतेषु काव्यप्रबन्धेषु प्रत्यक्षो वा परोक्षो वा कालिदास-
प्रभावो विद्यते । ये ये विषयाः कविकुलगुरुणा स्वीयमहाकाव्ययोर्वर्णनीयत्वेन स्वीकृता-
स्त एव परवर्तिषु महाकाव्येष्वपि समागच्छन्ति । सति सम्भवे नैकोऽपि परि-
त्यक्तः । वस्तुद्भावनेऽलङ्कारविनियोगे शब्दव्यवहारे च कालिदासानुसरणमर्वाचीन-
महाकवीनां स्पष्टमेव । वीररसभूयिष्ठे किरातार्जुनीये शृङ्गारवर्णनबीजमत्रैवानु-
सन्धेयम् । दूतकाव्यपरम्परायां मेघदूतस्य प्रभावः प्राध्यापकवर्येण श्रीमता चिन्ता-
हरणचक्रवर्तिमहोदयेन दृढं प्रतिपादितः^३ । मेघदूते रघुवंशे च भारतभूमिपरिक्रमा
विहिता महाकविना । दूतकाव्येषु पारिजातहरणमहाकाव्यादौ च भारतभूवृत्त-
चित्रणं तस्मा एव प्रतिबिम्बभूतमिति निश्चप्रचमेतत् । कालिदासरूपकाण्येवादार्श-
भूतान्धवान्तरदृश्यकाव्यानामित्यत्राप्यल्पोऽवकाशः सन्देहस्य । भवभूतिरूपकेषु बहुत्र
कालिदासधृतविषयाणामेव प्रगुणीकरणं समायाति । तथा हि रघौ राजभवनस्थ-
चित्राणामुल्लेखमात्रम् । उत्तररामचरिते चित्रप्रदर्शनं तदाधारकमिति भाति । कालिदास-
काव्येषु प्रकृतिः स्वरूपेणैवायाति, भवभूतिकृतौ तु सा गृहीतविग्रहा कदाचिन्मुरला-
रूपेण कदाचिद् वा वनदेवीरूपेण प्रकाशते । अस्मिन् प्रकरणे मेघदूतानुकारिणो
मालतीमाधवश्लोकाः स्मृतिपथमापतन्ति^४ । तत्र लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति कालिदास-
शब्दस्तोमो विशिष्य लक्षणीयः । कालिदासकाव्यं तावद् रेखाचित्रणम्, भवभूतेस्तु
वर्णसम्भारभूयिष्ठम् । न तेन तयोर्मौलः सम्बन्धो निगूहितः । श्रीहर्षनाटिकयोः
रत्नावल्यां प्रियदर्शिकायां च मालविकाग्निमित्रच्छाया भासुरैव दृश्यते । वागव्यव-
हारेऽपि श्रीहर्षस्य कालिदासानुकरणं न तिरोहितम्^५ । गद्यकविशेखरभूतयोर्दण्डिबाण-
भट्टयोः कालिदासप्रशस्तिवादः प्रथित एव^६ ।

काव्यभित्तिभूते तावत् छन्दोऽलङ्कारशास्त्रे । तत्र छन्दोग्रन्थेषु क्षेमेन्द्रकृतं
सुवृत्ततिलकं स्ववैशिष्ट्यप्राग्भाषेणान्यानतिशेते । अत्र वृत्तगुणदोषविवेकः, कवि-

संस्कृतसाहित्ये कालिदासचर्चा

३

विशेषस्य वृत्तविशेषपारदर्शित्वं च विशिष्य प्रदर्शिते, भृशं च कालिदासस्य वृत्तव्यवहारकौशलं प्रतिपादितम् । तथा हि क्षेमेन्द्रदृष्ट्या तदन्वये शुद्धिमति [रघौ १.१२] इत्यत्र पञ्चमषष्ठाक्षरयोर्लघुगुरुत्वव्यत्यासः श्रव्यत्वगरीयस्त्वान्न दोषावहः । अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मेत्यत्र [कुमारे १.१] प्रथमपादस्याद्याक्षरस्य गुरुत्वमुपजातौ लक्षणानुगमपि किञ्चित् कर्णकदर्थकम् । शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पकेतुः [कुमारे २. ६४] इत्यत्र विसर्गयुक्तपर्यन्तता मालिनीशोभास्पदम् । आद्याक्षरचतुष्कस्य मन्थराक्रान्तविस्त्रब्धत्वं मध्यषट्कस्य चातिचतुरत्वं मन्दाक्रान्तासौन्दर्यनिदानम् । ब्रह्मवर्तं जनपदमथच्छायया गाहमानम् [मेघे १.४८] इत्यत्र तदनुसरणम्, कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः [मेघे १. १] इत्यत्र च तद्व्याघातः । शार्दूलविक्रीडिते आद्याक्षरस्य साकारत्वम्, अन्त्यस्य सविसर्गकत्वम्, पूर्वार्धे विच्छिन्नपदत्वम्, उत्तरे समासवत्त्वं च वैशिष्ट्याधायकानि । तत्राप्याद्यान्तपादयोः सर्वातिशायिगुणोत्कर्षे शेषयोः सगुणत्वम्, यथा [शाकुन्तले १. ६]

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विस्त्रब्धैः क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिं पत्नये
विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्भुतः ॥ इति ।

नायिकावर्णने वसन्तवर्णने चोपजातिवृत्तमतिचारुतावहमिति क्षेमेन्द्रमतम्, उदाहरणे चास्य मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या [कुमारे १.३६] इति बालेन्दुवक्रान्त्यविकाशभावाद् [कुमारे ३. २६] इति च । मालिनी किल द्रुततालवती अवचितवलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदक्षा [कुमारे १. ६०] इत्यादौ सर्गपर्यन्तशोभाधायिनी । प्रावृट्प्रवासव्यसने—तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी [मेघे १ २] इत्यादौ मन्दाक्रान्ता प्रशस्ता । प्रख्यातकवीनामेकवृत्तादरस्तावदाविष्कृतः क्षेमेन्द्रेण । कालिदासस्य च मन्दाक्रान्तैव विशेषाधायिकेति तन्मतम् ।
तथा हि

सुवशा कालिदासस्य मन्दाक्रान्ता विराजते ।
सदश्वदमकस्येव कम्बोजतुरगाङ्गना ॥ इति ।

अलङ्कारग्रन्थेषु पुनः कालिदासानुशीलनस्य परःसहस्राण्युदाहरणानि नयनगोचरीभवन्ति । तेषां सङ्कलनं नात्र सम्भवमिति दिङ्मात्रमुदाह्रियते । दण्डी प्रसाद-

गुणवर्णनावसरे लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति अभिज्ञानशाकुन्तल[१.१६]गतमुदाहरणमुपस्थापयति । भामहोऽपि निर्जीववस्तूनां लुप्तजन्तूनां च दूतत्वेन कल्पनं काव्येषु न युक्तमित्यभिधाय उन्मत्तस्य कृते नेदं दोषावहमिति मेघकाव्यदोषप्रतिप्रसवं विदधातीति भाति^७ ।

भारते वर्षे काव्यसमीक्षा धाराद्वयावगाहिनी । तत्रैका काव्यग्रन्थानादाय आ मूलमा चान्तं सौष्ठवमाविष्करोति । अत्र कालिदासकाव्यानामृते ऋतुसंहारं व्याख्याग्रन्था दक्षिणावर्तनाथमल्लिनाथभरतमल्लिकराघवभट्टजगद्धरादिकृताः परिचिताः सन्ति । मन्येऽन्ये बहवो लुप्ता मातृकापिहिताश्चेति । अपरा च काव्यसमीक्षाधारा सिद्धान्तानालङ्कारिकान् श्रयते । रसरतीतिगुणालङ्कारादिसिद्धान्तप्रतिपादकेषु निबन्ध-ग्रन्थेषु प्रतिविषयं यदृच्छ्यालङ्कारिकैः काव्यसमुद्रादुदाहरणरत्नान्याहृत्य स्वप्रतिभानिकपसमुत्कषणेन तेषां महार्हत्वं समुपस्थाप्यते । अत्र कालिदाससूक्तीनामसंख्यातानामुपयोगः । एतेषां श्लोकानां महत्त्वं कालिदासविषयिण्यां चर्चायां नातिकथनमपेक्षते । आनन्दवर्धनकुन्तकाभिनवगुप्तमहिमभट्टमम्मटभोजहेमचन्द्रादिभिः काव्य-शिल्पिभिः कालिदासकाव्यस्य स्वभावमधुरस्य नूतनं वैशिष्ट्यजातमाविष्कृतम् ।

आनन्दवर्धनमतेन अस्मिन्नतिविचित्रपरम्परावाहिनि संसारे कालिदास-प्रभृतयो द्वित्राः पञ्चषा वा महाकवय इति गण्यन्ते । [ध्वन्यालोके पृ: ६३] । उदाह्रियते चात्र ध्वन्यालोकगतः कुमारसम्भवचारुताविष्कारकः सन्दर्भविशेषः । 'भगवती पार्वती कुमारसम्भवे सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन [१. ४६] इत्यादिभिः रुक्तिभिः प्रथममेव परिसमापितरूपवर्णनापि पुनर्भगवतः शम्भोर्गोचरमायान्ती वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती [३. ५३] मन्मथोपकरणभूतेन भङ्ग्यन्तरेणोपवर्णिता । सैव पुनर्नवोद्गाहसमये प्रसाध्यमाना तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीम् [७. १३] इत्याद्युक्तिभिर्नवेनैव प्रकारेण निरूपितरूपसौष्ठवा ।

× ×

× ×

× ×

अयमपरआवस्थाभेदप्रकारो यदचेतनानां सर्वेषां द्वितीयं रूपमभिमानित्व-प्रसिद्धं हिमवद्भङ्गादीनाम् । तच्चोचितचेतनविषयस्वरूपयोजनया उपनिबध्यमान-मन्यदेव सम्पद्यते, यथा कुमारसम्भवे एव पर्वतस्वरूपस्य हिमवतो वर्णनं, पुनः सप्तर्षिप्रियोक्तिषु चेतनतत्स्वरूपापेक्षया प्रदर्शितं तदपूर्वमेव प्रतिभाति' । [ध्व. आ. पृ: ५३६] इति ।

संस्कृतसाहित्ये कालिदासचर्चा

५

एकत्राचार्यैः कालिदासकाव्यगतोऽपपाठो निरस्तः, अन्यत्र चापव्याख्यानं खण्डितम्, इतरत्र पुनः पाठपरिवृत्त्या दोषोऽपहस्तितः । तथा हि व्यक्तिविवेके महिमभट्टाः,

‘व्याख्यातारोऽप्यलीकविद्वन्मानितया प्रायेणापव्याख्यानैर्न केवलमात्मानं यावत् तत्रभवतो महाकवीनपि ह्येयन्तो दृश्यन्ते । तद्यथा—

तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठागुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बाला
जाता मन्ये शिशिरमथिता पद्मिनीवान्यरूपा ॥

इति [मेघे २.२२] । अत्र पाठमिममबुद्ध्वैव कलितकविहेवाकाः पराकृतप्रतीति-
चारुतातिशयास्ते, अवैमि तदवज्ञानाद् यन्नापेक्षो मनोरथः [] इत्यादौ
दृष्टामपि वाक्यार्थकर्मतां मन्यतेरपश्यन्तो बालायाः कर्मतां मन्यमानाः स्वर-
सन्धिवशाद् विकृतमिवशब्दमेव भ्रमाद् वाशब्दं परिकल्प्यापव्याख्यामारभन्ते ।
न चैवमर्थस्य वैचित्र्यं काचित् समुन्मिषति, नापि महाकवेः कालिदासस्यान्वय-
गतिरियं क्वचनापि प्रबन्धेऽवधारितपूर्वा, यदयं रसनिधाने काव्ये व्याधिमिव
वाशब्दमिवार्थे प्रयुज्यतेति । कथं तर्हि चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली [रघौ ५.६१]
इति तस्यैव कवेरयं प्रयोगः ? उच्यते श्लिष्टत्वादविभावितार्थपाठेन केनचित्
कल्पितोऽयं पाठः । स हि जलधिर्निशीवेति द्रष्टव्यः ॥ [व्य. वि. पृ: ४२३-४] ।

पश्यन्तु पुनस्तत्रैव

‘सस्तान्नितम्बादवलम्बमानां पुनः पुनः केसरपुष्पकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥

[कुमार ३. ५५] इति । अत्र मौर्वी द्वितीयामिति युक्तः पाठः । न चात्र
वृत्तभङ्गाशङ्का कार्या, तस्य श्रव्यतामात्रलक्षणत्वात् । तदपेक्षतयैव वसन्ततिलका-
दाविव गुर्वन्ततानियमस्य सकर्णकैरत्राप्यनादृतत्वादिति । [व्य. वि. पृ: १६०-१] ।

औचित्यविचारचर्चायां चेमेन्द्रेण कालिदाससूक्तिषु बहुषु निपुणतया
औचित्यानुसन्धानं कृतम् । कविकण्ठाभरणे च कवियशोलिप्सूनां कृते कालिदास-

काव्याध्ययनं परमं रसायनमित्यपि तेन प्रतिपादितम् । प्रदर्शितानि च काव्यगुणतत्त्वमत्कारपुरुषपरिचयचारुतोदाहरणानि कालिदासप्रबन्धेभ्यः ।

आलङ्कारिकधृताः संग्रहकाव्यपरामृष्टाश्च कालिदाससूक्तयः परमोपादेयाः सुरभारतीसेवकानामित्यत्र न वर्तते सन्देहलेशोऽपि । आभिव्येयाकरणाभ्यर्हित-
तत्प्रयोगैश्च मूलपाठनिर्णये सौकर्यातिशयो जायते । वस्तुतस्तु मातृकापाठसङ्कलन-
तोऽप्येतेषां मूल्याधिक्यमित्यत्र न विद्यते विवादावसरः । भोजत्तेमेन्द्रराजशेखरैः
अपरिचितचरात् कुन्तलेश्वरदौत्याख्यकालिदासकाव्यात् श्लोकोद्धारस्तु परमा-
ह्लादकरो विषयः समेषाम् ।

प्रसिद्धग्रन्थबहिर्भूता अपि ये श्लोकाः संग्रहकाव्येषु कालिदासनामाङ्कित-
उपलभ्यन्ते न तेषां तथा समादरो विद्वत्सु दृश्यते । सैव दशा प्रक्षिप्तत्वेन निर्दिष्टानां
श्लोकानां परिचितकाव्यगतानाम् । एतत्तु न सम्यगिति भाति । आशासे दुर्भाग्य-
तिरस्कृतानामेतेषां श्लोकानामपि सङ्कलनं विश्लेषणं च रसिकजनदृशा भविष्यत
इति ।

यथा कालिदासकृतिषु निखिलस्य भारतवर्षस्याभ्यर्हणा, तथैव भारते वर्षेऽपि
सर्वत्रैव कालिदासस्य प्रतिष्ठा । सर्वत्र तत्सूक्तीनां प्रचारः । तमादाय विचित्राः कथा
अपि प्रचलिता विभिन्नग्रन्तेषु । दिशि दिशि सुज्ञाता अल्पज्ञाता अपरिज्ञाताश्च
कवयो वाक्प्रसूनाञ्जलिभिस्तमभ्यर्चितवन्तः । एभ्यः प्रशस्तिवादेभ्यः कांश्चन
समुल्लिख्य विषयोपसंहारः क्रियते ।

कविषु कालिदासः

- १ । अस्तंगतभारविरवि कालवशात् कालिदासविधुविधुरम् ।
निर्वाणबाणदीपं जगदिदमद्योति रत्नेन ॥ भोजदेवस्य ।
- २ । कवयः कालिदासाद्याः कवयो वयमप्यमी ।
पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ॥ कृष्णभट्टस्य ।
- ३ । कविरमरः कविरचलः कविरभिनन्दश्च कालिदासश्च ।
अन्ये कवयः कपयश्चापलमात्रमादधति ॥ कस्यापि ।
- ४ । पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।

संस्कृतसाहित्ये कालिदासचर्चा

७

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥ कस्यापि ।

- ५ । माघश्चोरो मयूरो मुररिपुरपरो भारविः सारविद्यः
श्रीहर्षः कालिदासः कविरथ भवभूत्याह्वयो भोजराजः ।
श्रीदण्डी डिण्डिमाख्यः श्रुतिमुकुटगुरुर्भल्लटो भट्टबाणः
ख्याताश्चान्ये सुबन्धादय इह कृतिभिर्विश्वमाह्लादयन्ति ॥ कस्यापि ।

- ६ । यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥ जयदेवस्य ।

कालिदासरीतिः

- १ । लिप्ता मधुद्रवेणासन् यस्य निर्विषया गिरः ।
तेनेदं वर्त्म वैदर्भं कालिदासेन शोधितम् ॥ दण्डिनः ।
२ । सरस्वतीव कर्णाटी विजयाङ्गा जयत्यसौ ।
या वैदर्भगिरां वासः कालिदासादनन्तरम् ॥ कस्यापि ।

कालिदासकाव्यम्

- १ । अन्तरं कियदाख्यान्ति सन्तो रघुकिरातयोः ।
अन्तरं तावदाख्यान्ति सन्तो रघुकिरातयोः ॥ कस्यापि ।
२ । क इह रघुकारे न रमते ? कस्यापि ।
३ । काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला ।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्को यत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥ कस्यापि ।
४ । जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।
कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमः ॥ कस्यापि ।
५ । जयति कविकण्ठहारः श्रीरघुकारः प्रमेयकेदारे ।
यन्मतिदात्रविलूने शिलोञ्छमिव कुर्वते कवयः ॥ बाणभट्टस्य ।

८

कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

६ । मेघे माघे गतं वयः । कस्यापि ।

कालिदासकविता

- १ । अमृतेनेव संसिक्ताश्चन्दनेनेव चर्चिताः ।
चन्द्रांशुभिरिवोद्घृष्टाः कालिदासस्य सूक्तयः ॥ भट्टजयन्तस्य ।
- २ । अस्पृष्टदोषा नलिनीव हृद्या हारावलीव ग्रथिता गुणौघैः ।
प्रियाङ्गुपालीव विमर्दहृद्या न कालिदासादपरस्य वाणी ॥ श्रीकृष्णकवेः ।
- ३ । कथञ्चित् कालिदासस्य कालेन महता मया ।
अवगाढेव गम्भीरमसृणौघा सरस्वती ॥ कस्यापि ।
- ४ । कालिदासकविता नवं वयो माहिषं दधि सशर्करं पयः ।
एणमांसमबला च कोमला संभवन्तु मम जन्मजन्मनि ॥ कस्यापि ।
- ५ । ख्यातः कृती सोऽपि च कालिदासः शुद्धा सुधा स्वादुमती च यस्य ।
वाणीमिषाच्चन्द्रमरीचिगोत्रसिन्धोः परं पारमवाप लक्ष्मीः ॥ सोऽङ्गुलस्य ।
- ६ । निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥ बाणस्य ।
- ७ । श्रोत्रेतराणि भुवने करणैरसंख्यैश्चत्वारि तृप्तिमहतां विषयैर्लभन्ते ।
श्रोत्रस्य पक्वसुकृतस्य जनस्य पुण्याः श्रीकालिदासगिर एव दिशन्ति तृप्तिम् ॥
कस्यापि ।
- ८ । साकूतमधुरकोकिलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिञ्जासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥ गोवर्धनाचार्यस्य ।

विक्रमकालिदासौ

- १ । ख्यातिं कामपि कालिदासकृतयो नीताः शकारातिना । अभिनन्दस्य ।
- २ । वल्मीकप्रभवेण रामनृपतिर्व्यासेन धर्मात्मजो
व्याख्यातः किल कालिदासकविना श्रीविक्रमाङ्गो नृपः ।
भोजश्चित्तपविह्वणप्रभृतिभिः कर्णोऽपि विद्यापतेः
ख्यातिं यान्ति नरेश्वराः कविवरैः स्फारैर्न भेरीरवैः ॥ कस्यापि ।

संस्कृतसाहित्ये कालिदासचर्चा

६

कालिदासः

- १ । एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।
शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥ राजशेखरस्य ।

पादटिप्पणी

१. (1) Sculpture Inspired by Kalidasa—C. Sivaramamurti.
(2) Epigraphical Echoes of Kalidasa—C. Sivaramamurti.
२. The Authorship of the Latter-Half of the Kumara-Sambhava—Sivaprasad Bhattacharya—Journal, Asiatic Society, Bengal, Letters, Vol. XX. pp. 313-36.
३. Origin and Development of Dutakavya Literature—Chintaharan Chakravarti—Indian Historical Quarterly Vol. V.

४. माधवः । तत् कमत्र विपिने प्रियवार्ताहरं करोमि ? [विलोक्य] साधु साधु !

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

स्खलिततनुतरङ्गामुत्तरेण स्रवन्तीम् ।

उपरिविघटमानप्रौढतापिञ्जलीलः

श्रयति शिखरमद्रेर्नूतनस्तोयवाहः ॥२४

॥ ससम्भ्रममुत्थाय उन्मुखः कृताञ्जलिः ॥

कच्चित् सौम्य प्रियसहचरी विद्युदालिङ्गति त्वा-

माविर्भूतप्रणयसुसुखाश्चातका वा भजन्ते ।

पौरस्त्यो वा सुखयति मरुत्साधुसंवाहनाभि-

र्विष्वविग्ब्रह्मसुरपतिधनुर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ॥२५

[आकर्ण्य] अये, अयं प्रतिरवभरितकन्दरानन्दितोत्कण्ठितनीलकण्ठेन

कान्तेन मन्द्रहुङ्कृतेन मामनुमन्यते । यावदभ्यर्थये । भगवन् जीमूत !

दैवात् पश्येर्जगति विचरन् मस्मिन् मा ललतीं चे-

दाश्वास्यादौ तदनु कथयेर्माधवीयामवस्थाम् ।

आशातन्तुर्न च कथयतात्यन्तमुच्छेदनीयः

प्राणत्राणं कथमपि करोत्यायताद्याः स एकः ॥२६

—मालतीमाधवे नवमेऽङ्के ।

५. तुलं न कमलाकरं वर्जयित्वा राजहंस्यन्यत्राभिरमते । [रत्नावली. २]

सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति ? [शाकुन्तलम् ३]

दुल्लहजणाणुरात्रो । [रत्ना° २]

दुल्लहो पित्रो मे । [माला° २]

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात् किं शोषमायासि मृणालहार !

न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥

[रत्ना°, २.१५]

मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् । [कुमारे १४०]

इत्यादि ।

६. अधस्तात् कालिदासप्रशस्तिश्लोकेष्वाहता दण्डिबाणश्लोका द्रष्टव्याः ।

७. अयुक्तिमद्यथा दूता जलभृन्मास्तेन्दवः । तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः ॥

अवाचोऽव्यक्तवाचश्च दूरदेशविचारिणः । कथं दूत्यं प्रपद्येरन्निति युक्त्या न युज्यते ॥

यदि चोत्कण्ठया यत्तदुन्मत्त इव भाषते । तथा भवतु भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते ॥

[भामहालङ्कारे, १-४२-४]

महाकविः कालिदासः

श्रीसिद्धेश्वरभट्टाचार्यः

सूक्तानां काव्यगान्धित्वेऽपि वाल्मीकिरेवाऽदिः कविरिति प्रसिद्धिः । तत्कृतिश्च रामायणं रचनोत्कर्षान्महाकाव्यम् । महाभारतमपि तथैव । तदिदं महाकाव्ययुगलं कविप्रतिभोल्लासे आदिमो दृष्टान्तः ।

रामायणस्य महाभारतस्य च कुत्र तात्पर्यमिति प्रश्ने ध्वनिकारा एवं मन्यन्ते— “रामायणे हि करुणो रसः ... महाभारतेऽपि मोक्षलक्षणः पुरुषार्थः शान्तो रसश्च मुख्यतया विवक्षाविषयत्वेन सूचितः” इति । अस्याऽयमभिप्रायः— महाकाव्यद्वयी एकतः कविकर्म, अन्यतोऽध्यात्मशास्त्रम् । काव्यदृष्ट्या रामायणे मुख्यः करुणो रसः, महाभारते च शान्तः । शास्त्रदृष्ट्या च उभयोरपि विषयवैतृष्यलक्षणवैराग्योद्घाटनद्वारेण मुक्तावेव तात्पर्यमिति ।

एतस्यां पटभूमिकायां भङ्ग्यन्तरमानयत् प्रतिभाधरो भासकविः । निष्पपात कविदृष्टिः परलोकाद् वसुधातले । अत्रैवाविरक्रियत नवीनः पुरुषार्थः । केन्द्रीभूतश्चायं प्रेमणि स्त्रीपुंसयोः । एवं शान्तकरुणयोः स्थाने शृङ्गारं, वैराग्यस्य स्थाने च पार्थिव-माधुर्यमभिषिच्य प्रावर्त्तयतामिनवां कविसरणिं भासुरो भासः ।

महाकविः कालिदासः साग्रहमवालम्बत शृङ्गारमिमम्, पर्यवैत्त चास्य स्वीयरचनासु प्रयोगे अनन्ताः सम्पदो विपदश्च । आशाशङ्काभरितश्चास्य हृदयमेवमावभाषे—

पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चाऽपि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ (मालविकाग्निमित्रम्)

सम्भावयामास च स्वात्मानं कविशिल्पस्य पात्रतया—

पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।

जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥

(मालविकाग्निमित्रम्)

भासप्रवर्तितः शृङ्गारः कालिदासमाश्रित्य प्रापन् नवनवान् विवर्तान् ।
आलङ्कारिकसमये शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ—विप्रलम्भः सम्भोगश्च । विप्रलम्भोऽपि
मुख्यतो द्विधा—पूर्वरागो विरहश्च, कालिदासप्रतिभायां नवनवरूपैरजृम्भत शृङ्गारो
भेदानेतान् प्रकटतां नेतुम् । विचारवैशद्यार्थं कालिदासकृतयः क्रमेणैवं सजीकस्तुं
शक्यन्ते— कुमारसम्भवं, मालविकाग्निमित्रं, मेघदूतं, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञान-
शाकुन्तलञ्चेति ।

तत्र कुमारसम्भवे पञ्चमसर्गे तपस्तोषितस्याशुतोषस्य पार्वतीं प्रत्यनु-
रागश्चित्रितः । किन्तु स क्रीडामात्रम् । सोऽयं पूर्वरागो पूर्णाङ्गतामगच्छन्
मालविकाग्निमित्रे, यत्र विवाहे पूर्वरागस्य समाप्तोवेव नाटकस्याऽपि यवनिकापातः ।
आविवाहं मुकुलितस्य प्रेम्णो वेदना परिव्याप्नोति मेघदूतम् । आभोगोऽत्र विरहात्मक-
विप्रलम्भशृङ्गारस्य । एवं भेदद्वयोद्भिन्ने विप्रलम्भशृङ्गारे, उपस्थापयति कवि-
विक्रमोर्वशीयं सम्भोगदीप्तिं प्रकटयितुम् । यदि राजा पुरुरवा उर्वशीमुपयेमे, तत्
कथामात्रम् । अत्र देहतन्त्राया भोगस्पृहायाः शिखी देदीप्यते । सेयं प्लावनमयी
लिप्सा सर्वाणि कर्तव्यानि सर्वान् न्यायधर्मान् पराभूय उर्वशीव स्वच्छन्दचारिणी
नरीनृत्यते ।

विप्रलम्भं सम्भोगञ्च एकमणिहारतामनयत् कविरभिज्ञानशाकुन्तले । अत्र
बाहुल्यवर्जितः पूर्वरागः, सावधानं लालितश्चासौ गान्धर्वविवाहरूपेण परिणमति ।
ततो विरहप्रतानः सुतसाक्षिके शकुन्तलादुष्यन्तयोः पुनर्मेलने पर्यवस्यति ।
सर्वाङ्गसुन्दरं प्रेम काव्यकलया सुव्यवस्थितं बभूव ।

वस्तुतस्तु कविवरस्याभिज्ञानशाकुन्तलं नाम शान्तपारावारे उन्निद्रप्रेमशतपत्रम् ।
शान्तरसास्पदं तपोवनं नाम नाटकस्यास्य संचारभूमिः । तस्यामवतिष्ठमानं
प्रथममङ्कत्रयं दृश्यते दुष्यन्तशकुन्तलयोः परस्परं प्रेमनिवेदनाङ्कितम् । शाकुन्तल-
सारत्वेन सम्मतश्चतुर्थोऽङ्को 'मानवप्रकृत्योः स्वाभाविकतादात्म्यं तपोवने एव
प्रकृष्टं प्रकट्यते' इति प्रतिपादयति । पञ्चमेऽङ्के राजहर्म्यं दृश्यते खलु ; किन्तु
तत्राऽपि तपोवनस्यैव लुल्लकसंस्करणमग्निशरणम् ; तदधिकुर्वाणाश्च तत्काले प्रायश-
स्तपोवनवासिन एव । षष्ठेऽङ्के राज्ञः पश्चात्तापवर्णना तपोवनवासिनीमेव शकुन्तला-
मधिकृत्य । सप्तमेऽङ्के मारीचाश्रमे अलौकिकैश्वर्याणि विलोक्यन्ते ; किन्तु तानि

तत्र तपोविभूतिरूपाणि तपस्विनां निःस्पृहताप्रदर्शनार्थमुपनिबद्धानि । अत्रैवाश्रमे पुत्रं भरतं द्वारीकृत्य मिलति राजा शकुन्तलया । सोऽयं भरतः प्रथमाङ्गस्थस्य वैखानसस्याशिषां परिणामः । साम्प्रतं फलिष्यत्यनतिचिरं पतिगृहं यियासुं कन्यकां शकुन्तलां प्रति महर्षेः कण्वस्य भविष्यदाशंसा—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय ।

भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण साधै

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेषु ॥ (शाकुन्तलम्)

तस्मान्नाटकेऽस्मिन् महाकविः शान्तरसात्मकेन स्वर्गेण सह मर्त्त मानव-सुलभं प्रेम संमेलयायास । मिथुनीभावश्चायं रामायणीयकरुणेन महाभारतीय-शान्तेन च सह भासीयशृङ्गारस्येत्यपि सुवचम् ।

अत्रैवं विचारणीयम्—कुमारसम्भवे देव्या देवस्य प्रेम, मालविकाग्निमित्रे मानुष्या मानुषस्य, मेघदूते स्वर्गमर्त्तरूपस्य कोटिद्वयस्य मेलनचेष्टा—एका कोटी रामगिरौ, अपरा चालकायां गन्धर्वलोके । विक्रमोर्वशीये नायको मर्त्यः, नायिका च स्वर्गीयाऽपि पृथिवीं प्रविष्टा । अभिज्ञानशाकुन्तले तु उभावपि उभयात्मकौ । शकुन्तलायाः पिता विश्वामित्रो मानवः, माता मेनका स्वर्गीया । तयोर्मेलननिष्पन्ना शकुन्तला सुतरासुभयात्मिका । महाराजो दुष्यन्तोऽपि एकतः अष्टलोकपालविग्रहः, अन्यतो मानवसुलभस्य हृदयचापलस्य पात्रम् । शकुन्तलामधिकृत्य “कामी स्वतां पश्यति”, हंसपदिकाञ्चाधिकृत्य “सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः” इति स्वस्वरूपोद्घाटनमत्र प्रमाणम् । “भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं, न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि मोक्तु”मिति शकुन्तलामुद्दिश्य स्वगतोक्तिर्महाराजे स्वर्गमर्त्ययोः समन्वयमेव द्योतयति ।

एवं राजशकुन्तलयोः प्रत्येकं द्वैधीभावेऽपि तयोरुद्वाहबन्धनं स्वर्गमर्त्ययो-रेकीकार एव । उभयात्मकत्वेऽपि शकुन्तला अपार्थिवैव—न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलादिति राज्ञ उक्तिरत्र प्रमाणम् । अतएव राज्ञा निराकृता सा अपार्थिवे एव लोके नीता । राजा तु मुख्यतः पार्थिव एव कथमन्यथा “शमप्रधानेषु तपोवनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः” इति सम्यग् ज्ञात्वाऽपि महर्षेः परोक्षं दुष्यन्त

एकार्किनीं शकुन्तलाम् अदूदुषद् गान्धर्वविवाहलक्षणा ? एवमेव विदूषकात्
 “किदं तु ए उववणं तवोवणं त्ति पेक्खामि” इति राज्ञे उपालम्भः कविकृत एव
 राजनि पर्ययोगः, तस्मान् मर्त्तप्रधानेन राज्ञा सह स्वर्गप्रधानायाः शकुन्तलायाः
 संयोजनं मर्त्तेन सह स्वर्गस्य विवाह एव ।

गान्धर्वविवाहोऽयं कामनामयः ; यौनमाकर्षणमेव तत्र प्राधान्यं लभते
 इत्यविवादम् । एवं संयोगस्तु आत्मीयानां तथा समाजस्य आशीर्वादेन हीनः ।
 कोऽपि बृहत्तर आदर्शोऽपि नैनमनुप्राणयति । अतोऽयं शापग्रस्तः । यथोचितं
 प्रायश्चित्तेनैव शापोद्धारः सम्भवति । तथैवान्धः कामः प्रेमरूपतया विकमितुमर्हति ।
 सुतात्मकेनानन्दसूत्रेण तदैव ग्रथ्यते स्त्रीपुंसयोः हृदययुग्मम् । पुत्र एव कामप्रेम्णोः
 सेतुः — मर्त्तस्य कामः स्वर्गस्य च प्रेम एवमेव परस्परमुपतिष्ठेते ।

प्रेमसुन्दरं मेलनमेव महाकविर्विवाहस्य आदर्शत्वेन समवस्थापयत् ।
 एतस्मिन् प्रमाणं दुष्यन्तशकुन्तलयोर्वयोगतं व्यवधानम् । दुष्यन्तस्तरुणो नासीत् ।
 ‘पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि’ इति वैखानसाशीर्वादोऽनपत्यतादीनस्य
 महाराजस्य दैवी सान्त्वना । नैषा चिन्ता राजानमेवाश्रित्य तिष्ठति । अतःपुरे
 राजमातरोऽपि व्याप्रियत तथा । तस्मादेव ताभिः पुत्रपिण्डपालनं नाम
 व्रतमनुष्ठीयते, यत् सम्पूर्णेकर्तुं स्वप्रतिभूत्वेन विदूषको राजधानीं प्रेषितो महाराजेन ।
 एवं कादम्बिनीव सर्वत्र सञ्चारिणी अनपत्यताशङ्का राज्ञस्तारुण्यकल्पं बाधते । राजा
 यौवनसीमानमतिक्रमितुं प्रारभत । अत एव धीरलालित्यस्य परीहारेण धीरोदात्तत्वं
 वैशद्यमापद्यते । शकुन्तलायास्तु “कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्” इति ।
 तस्मान्नैतत् प्रेमगुञ्जनं प्राकृतमधुकरयोरिव ।

अत एवमुत्प्रेद्यते—कालिदास एतां दुष्यन्तशकुन्तलयोः प्रेमकथिकां रूप-
 कत्वेन कल्पयामास इति । रूपकस्य व्यङ्ग्यं नाम—विवाहो न देहसंयोगमात्रम्,
 किन्तु वित्तं भित्तीकृत्य श्रद्धाविध्योः समवाय इव पुत्रमाश्रित्य हृदयद्वयस्य
 तादात्म्यीभावः । सेयमेकात्मता अर्धनारीश्वरमूर्त्तेरिव प्रेम्णः परमा गतिः । यत्रैव
 एवमैकात्म्यमापद्यते तत्रैव प्रतितिष्ठति तपोवनम् ।

एवं महाकविः कालिदासः स्वर्गमर्त्तयोः सङ्गमसङ्गीतं संलप्य सनातनमानवस्य

महाकविः कालिदासः

१५

चिरजाग्रतीम् आङ्कानां मूर्त्तयामास । मानवो मानव एव, न देवो नापि पशुः ।
 यतो मानव एव स्वर्गः मर्त्तश्च एकीभूय वर्त्तते । उभयोः समन्वयात्मकः सोऽसौ
 मानवो महामानवस्य खण्डप्रकाशः । कालिदासो मानवचरित्रचित्रणद्वारेण महा-
 मानवस्यैव उभयरूपतामुद्घाटयामास । अत एव महाकविकण्ठे तत्त्वदर्शिन
 ऋषेरुदात्तं सगीतं शृणुमः —

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्
 आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
 तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति
 नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ इति ।

कालिदासदर्शनम्

श्रीकेदारनाथ ओभाः राजकीयसंस्कृतविद्यालयः पटना

दृग्दृश्यैकनिधिः सुधीमुदविधिः साधारणोमेश्वरः

यस्यां भारतदर्शनामृतरसो लीलायते श्वाश्वतः ।

कालीदासकवेः प्रबन्धरसनानृत्यत्पदा भारती

हृत्पद्मे मम कापि काव्यविलसञ्जयोतिः शुभा भासताम् ॥

ननु कोऽयं दुरुद्यमः सत्सु दर्शनानां दर्शनीयविचारसरणिप्रसिद्धेषु प्राधान्येन जगत्कारणादिप्रमेयबहुलेषु महामहिममनीषिणां निबन्धेषु वक्रवर्त्मग्रहग्रहाविष्ट इव रत्यादिवासनाधिवासितस्वान्तानामनुरञ्जनाचरणेभ्यः प्रकृतिकृतिचेतनचेष्टारोपनिपुणेभ्यः सरससुकुमारमनोविनोदविपणीभ्यः प्रसादमाधुर्यादिगुणगणेभ्यो विविधालङ्कृतिचमत्कृतिचपकेभ्यः कविकुलगुरोः कालिदाससुधियो वैदर्भीभरीमधुवचोभ्यो भक्तस्य योगिनः प्रतिप्रसवोषरीकृतचेतसो मुमुक्षोर्वा सर्वेषां वियुक्तस्य समीहितं नीरसस्य परमेशादिदार्शनिकतत्त्वस्य प्रसह्य निस्सारणं नाम ।

नैतदस्ति कान्ताकान्तसम्बादमिव हि काव्यं सरसतया मनांसि आवर्जयदपि स्वाभाविकविषयवितृष्णावल्लीसेचनम्, सहृदयस्य विदुषः कवेरन्तःस्थितस्य संस्कृतिभावस्य वर्षकम्, शास्त्ररहस्यस्य मानसभोजनस्य व्यञ्जनम् ।

नैकमतपरम्परागहनवनविप्रकीर्णदर्शनतत्त्वस्य दूरादेव विद्योति चाकचिक्य-
आस्ति, न परित्यजति तत्त्वविमर्शं श्रीशङ्कराचार्यभगवतः सकलरसस्रोतःस्तोत्रकाव्यम्,
शिवभक्तिस्तोत्रोत्तममपि महिम्नःस्तोत्रं मधुसूदनसरस्वतीव्याख्यानपथेन समुज्ज्वलम-
द्वैतदर्शनरत्नं जायते । अधुना हिन्दीभाषायां कामायनीप्रभृतिरहस्यकाव्यं प्रचलति ।
महान् महिमाऽयं काव्यभगवतः, स्वशरीरे सर्वं सन्निवेशयति सुकुमारोऽपि गाढबन्ध-
वर्मको रौद्रमपि रोप्यते, सरसरचनाचातुरीतुरीभिर्ललनावसनवयनपरवशोऽपि प्रसाद-
गुह्यगरीयन् शान्तनिर्वेदादिगौरवं दधानो न जिह्वेति परनात्मशीलनात्, न संकोच-
पञ्चति विषयदोषदीपनद्वारा बहिर्मुखप्रवृत्तिपराङ्मुखतापादने ।

दर्शनवासनादोष एव दुरुद्यमकारणमिति चेद्वन्त, शृङ्गारादिरसास्वादोऽपि रत्यादिवासनादोषवशंवदः, प्रकृतिरेव दोषो रञ्जयति मोहयति विरागाय च प्रभवति । स्वाभाविकवर्णनविभवा समाजसन्निहिता सती कालिदासकृतिर्लोकाननुरञ्जयति विदूरं हि तस्या दार्शनिकं गूढं रहस्यमिति चेदहो रससिद्धान्ताद् दूरापसरणं जायते ।

कञ्चुकाञ्चितमेव कामिनीकुचं मनो हरति नागूढम्, कवेरात्मस्वरूपं हि दार्शनिकं चैतन्यं तद्भासितञ्च बुद्धिविलसितं काव्ययोजनम्, मुधैव दूरत्वारोपः ।

जडचैतन्यात्मकं हि जगत् काव्यस्य दर्शनस्य च विषयः । जडप्रकाशावेवादाय सर्वाणि दर्शनानि भारतीयानि वैदेशिकानि च परिस्फुरन्ति । जडप्रकाशवासना च भारतीयजलाहरणदत्तासु दासीष्वपि विरूढा न भारतीयं किमपि वाङ्मयं दूरीकर्तुं समर्था किमुत कविकुलगुरोः रचनाम् ? बलादेव प्रवर्तयन्ति दार्शनिकीं वृत्तिं तद्वासनावतां सहृदयानां चेतस्सु इमानि पद्यानि—

तथा समन्तं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।

निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि सम्पदः ॥१॥

इयेष सा कर्तुमबन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।

अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥२॥

अस्ति भाति प्रियमित्यादिश्लोके सच्चिदानन्दरूपनामपञ्चात्मके संसारे सच्चिदानन्दा ब्रह्मणो नामरूपे मायाया । प्रकृतेर्जडस्येति वर्णितमास्ते तद्वासनया च प्रथमः पद्यम्, नामरूपात्मकं जगत् पार्वती निनिन्द । प्राकृतिकानि हि जडानि वस्तूनि नामरूपात्मकानि जडसम्बन्धायैव प्रभवन्ति, न तु चेतनपरमशिवसंसर्गाय, जडाभिमानिनो हि शरीरात्मभ्रान्तिविह्वलाः प्रिया नामरूपयोरशेरते । शुद्धश्चेतनः शिवो नैताभ्यां प्रसीदति इति व्यर्थे एते परमशिवं प्रतीति अभिप्रेयाया कथमन्यथा रूपसंपदो निन्दा सफला, शारीरिकं रूपं शिवमनावर्ज्यदपि नावर्जनं प्रत्यबन्धानात्, पश्चादपि शिवापर्जनसमये तत्सहैव बभूव, समाधिना च किं कृतं स्यात् ?

नामरूपविषयिणी चेतोवृत्तिर्बन्धः, नामरूपविषयविधुरा च चैतन्याकारा वृत्तिर्बन्धापहारिणी विवेकख्यातिः । अतो मनसो नामरूपात्मिकां वृत्तिं परित्यक्तुमियेषेति द्वितीयपद्यस्यार्थः, किञ्चान्यद् रूपे बन्ध्यत्वमबन्ध्यत्वञ्च वर्णितम् भवेत् ? तथाविधे

तादृश इति पदे च तदेवाभिप्रेतं प्रकाशयतः । नैवं विचारणा काव्यमार्गेषु चेत् वत रसास्वादोऽपि काष्ठकुड्यादिसाधारण एव । साधारणा अपि जनाः काव्यरसं स्वादयन्तीति वार्तैव न वस्तु, प्रसादगुणदोषाद् भाषाशिक्षायै बालेभ्यो दीयमानं रघुवंशादिकाव्यं न रसास्वादाय किन्तु भाषाज्ञानाय, अनुद्भूतस्थायिभावेषु कुमारेषु रसासंचारात् । साम्प्रतन्तु असाम्प्रतमाचरन्तः शिवपार्वतीतारुड्यं पश्यन्ति, संस्कृतमनवबुध्यमाना अपि संस्कृताभिनयं समीक्षमाणाः संस्कृतकाव्यं वा अनुवादादिभिः पठन्तो रसमास्वादयाम इति वृथा विप्रलब्धाः । शब्दार्थयुगलस्य काव्यस्य हि भावनया रसनिष्पत्तिः, शब्दपरिज्ञानं विना कुतः शब्दभावना ? किन्तु अभिनेतृकलानां साक्षात्कारं कवीनामर्थयोजनाप्रकारं वा काव्यरसं मन्यन्ते न तु रसमहिमानं रसनिष्पत्तिप्रक्रियाञ्च स्पृशन्ति । अभिनेयनायकादि न अनुसन्दधते चिदूरञ्च तस्य स्वात्मनि योजना ।

एवमेव निम्नाङ्कितयोः शाकुन्तलपद्योः सांख्यवेदान्तसिद्धतमोगुणस्य तद्द्यूत्तेश्च वर्णनं गुरुवरणकमेव तम इति रीत्या आवरणं तमसः कार्यं स्फुटं दर्शयति—

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्टया प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।

उपरागान्ते 'शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥

(अभि० शा० ७।२२)

अत्र स्मृतिपदं प्रत्यभिज्ञादर्शनप्रसिद्धां प्रत्यभिज्ञां सूचयतीति कृतं पल्लवनेन ।

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत् ।

प्रबलतमसामेवं प्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ (अभि० शा० ७।२४)

शुभानि धार्मिककृत्यानि सत्त्वगुणप्रयुक्तानि तमसा प्रतिबध्यन्ते इति स्फुटमुक्तं दार्शनिकम् ।

इत्थमेव रघुवंशनवमसर्गे ६६ पद्यात् ७४ पद्यं यावत् कारणपरिणामपरिपूरितमृगयाव्यसनस्य वर्णनम्—

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवालम्बितधुरं धराधिपम् ।

परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ रघु० ६।६६ ॥

चतुरा कामिनीति सादृश्येन शारीरिकव्यायामलोभेन मृगयाया रोचकत्वम्, अनुबन्धसेवया परिवृद्धरागमित्यनेन न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यतीति श्लोकार्थश्च सूचयति । विस्मृतान्यकरणीयमित्यतो मृगयाहरणस्य परिणामं कर्तव्यपराङ्मुखत्वं दर्शयति, जड़ाधिपत्वद्योतकं धराधिपपदं तमःप्रतापं प्रदर्शयदेतदनुकूलम् । स्फुटमेव अनुपदं रजस्तमःशब्दो प्रयुङ्क्ते । अतः परं त्वरितगत्या गाढं तमः प्रापेति अग्रिमपद्येन वर्णयति—

अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।

श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥ रघु० ६।७२ ।

अत्र तपस्विनदीश्रमादिशब्दा एतदनुकूलमर्थं व्यञ्जयन्ति ।

नृपतेः प्रतिषिध्यमेव तत् कृतवान् पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत् ।

अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥७४॥

इत्यनेन रजस्तमसोः प्रवृद्धयोर्निषिध्याचरणं फलं प्रदर्शितम् । कियत्प्रदर्शनीयम् ? पदे पदे दार्शनिकोपदेशः, काव्यफलं प्रमादरक्षणम् ।

न मयैव एवं प्रयस्यते, अन्येऽपि दार्शनिका एवं दृष्टवन्त परिपश्यन्ति च । विंशशताब्द्याः प्रारम्भे, बाधक्येऽनुवर्तमानो न्यायधुरन्धरः स्वःश्रीराख्यालदासभट्टाचार्योऽधोनिर्दिष्टपद्याभ्यां सरस्वतीभवनप्रकाशिते तत्त्वसारपुस्तके मनसि अभिलाष-संदेह-निर्णयादिवर्णनेन मन आत्मवादमुदाहरति शाकुन्तलप्रथमाङ्क २१।२६ पद्याभ्याम्—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥२१॥

भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति संदेहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥२६॥

अन्ये नैयायिकास्तु मनोऽवच्छिन्ने आत्मनि वर्णयन्तीत्यन्यत्, आधुनिकोऽपि विद्वान् श्रीवासुदेवशरणोऽप्रवालो हिन्दीलेखे मेघदूते शिवस्वरूपवर्णनमधीते, योगप्रक्रियया च अध्यात्मं नाडीक्रियाविलासे शिवपार्वतीपरिणयं सम्पादयति ।

अतः परं दृग्दृश्ययोर्जडचैतन्ययोः सर्गोपादानस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादि-स्वरूपे च कीदृशी कवेर्धारणेति संक्षेपेण प्रदर्श्य समापयामि प्रबन्धम् ।

तत्र रघुवंशदशमसर्गस्य षोडशात् पद्यात् त्रयस्त्रिंशपद्यं यावद् वर्तमानां
देवस्तुतिमुपस्थापयामि—

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनुविभ्रते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥१६॥

एक एव आत्मा त्रिधा स्थिता पूर्वं विश्वं सृजति तदनु बिभर्ति अथ च संहरति
इत्युक्तम्, तत्र एकस्य त्रिधाभवने परिणामस्तेन च विक्रिया आयातीति समाधानार्थमाह—

रसान्तराण्येकरसं यथादिव्यं पयोऽश्नुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥१७॥

दिव्यैकरसस्य पयसो विक्रियावत्त्वेन विविधदेशस्थमृत्तिकारससम्पर्कात्
नैकरसत्वं परिणामादिविक्रिया वशादपि संभवतीति नोपमामात्रेण निर्वाह इत्यविक्रिय
इत्युक्तम् । अपरिणामी कूटस्थ इति तदर्थः । तत्रापि एकस्यां रज्जौ सर्प-जलधारा-
मालावंशादिविवर्तवत् त्रिरूपं विवर्तो मिथ्या मायाकार्यं वा वेदान्तमतेन, अथवा
सांख्यसरण्या कूटस्थस्य प्रकाशरूपस्य साक्षितामात्रत्वम् ? पूर्वमते तु मिथ्यात्रिभ-
वनस्य अधिष्ठानमेकमात्मानमन्तरा न तत्त्वान्तरस्य अपेक्षा । परं द्वितीयमते तु परि-
णामिनः कारणस्यावश्यकता यस्य परिणामास्त्रयो भवेयुः प्रकाशकश्च साक्षी स्यात्,
तदर्थं गुणेष्विति वक्ति । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि विपरिणमन्ति त्रिधा भवन्ति,
तदुपाधिकः साक्षी त्रेधा भवतीति भावः । वेदान्तिनोऽपि त्रिगुणा माया परं मिथ्या
तत्कार्यमपि मिथ्या, सांख्यस्य गुणास्तु परिणामिनः सन्तः सत्कार्याणि प्रसुवते ।

ननु नेदं सांख्यमतेन वेदान्तभक्तः कविर्वर्णयति, सांख्ये पुरुषातिरिक्त-
परमात्मनोऽनङ्गीकारात्, स्वीकृतानामपि पुरुषाणामसङ्गत्वेन कर्तृत्वादिकारणत्व-
प्रतिषेधात्, स्वयं पुरुषाणामनेकत्वेन त्रिधाभवनस्यानुयोगाच्च ।

तत्र पुराणादिसमन्वयशालिनो विज्ञानभिक्षव एवं ब्रूयते—परेणेरितं विषमत्वं
प्रयाति प्रभृतिश्रुतिस्मृतिभिः सृष्टिप्रकृतिप्रवृत्तिवैषम्यहेतुरीश्वरः सांख्यसम्मतः,
स च साक्षितयैव प्रकृतेरधिष्ठानम् । प्रकृतिश्च सकार्या प्रलये परमेश्वरे लीना न
पृथङ्नामरूपे विभर्ति, अविभागश्चापाद्यते, तदानीं प्रकृतेरद्वैतमाश्रितः परमात्मा
सृजति इति व्यवहारः । यद्यपि कृतिशक्तिः प्रकृतावेव तथापि तदविभागापन्न

कालिदासदर्शनम्

२१

ईश्वरोऽपि सर्गत्य कर्ता भवति । अग्रे च यथा मायोपाधेरसङ्गस्य चेतनस्य सर्वोऽपि व्यवहारस्तथा प्रकृत्युपाधेः परमात्मनोऽपि मम मते, वेदान्तिमते मायाकार्यत्वेन जगतो मिथ्यात्वं, मम मते च सत्यत्वम् । पुरुषाणाञ्च जात्यैक्यादेकव्यवहारः शास्त्रेषु ।

मम त्वेवं प्रतिभाति—अस्ति स्वतन्त्रजडपरिणामवादि निरीश्वरमपि सांख्यमतम् । तन्मते स्वतन्त्रपरिणामशक्तिः प्रकृतिः पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं प्रवर्तते इति तस्याः स्वभावः, भोगमोक्षौ फले अपि प्रवृत्तेर्हेतुः ‘फलमपीह हेतुरध्ययनेन वसति’ इत्यादिव्याकरणवत् पुरुषभोगापवर्गयोर्हेतुत्वे पुरुषो हेतुर्बलादायात एव । तथैव हेतुत्वं पुराणादौ काव्ये च वर्णितम् । परेणेरिति मित्यादिश्रुतेरपि तथैवार्थः । परेण परपुरुषभोगप्रयोजनेनेति श्रुत्यर्थः । एनमेव केचन सन्निधानमात्रेण हेतुरिति ब्रुवते, असङ्गस्य पुरुषस्य कारणत्वनिषेधस्तु परिणामविक्रियापादकस्योपादानत्वस्य कर्तृत्वस्य च निषेधः, साक्षात्काररूपं भोक्तृत्वमिव कर्तृत्वं कारणत्वं वा पुरुषस्येव्यते एव । इत्यञ्च मायां विना वेदान्तस्य चिदात्मनि यथा असङ्गत्व-स्वप्रकाशत्वाकर्तृत्वाभोक्तृता तथा सांख्यस्य पुरुषेऽपि मायामादाय यथा तत्र सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिव्यवहारास्तथा सांख्येऽपि प्रकृतिमादाय प्रायः समे व्यवहाराः ।

ननु मायाया मिथ्यात्वेन अतिरिक्तसत्त्वस्याभावात् परमार्थतोऽद्वैतम्, सांख्यस्य तु प्रकृतेः सत्त्वेन । नैवं संभवति चेत्, अस्तु नामैवम्, सांख्यं वस्तुवादिदर्शनं वेदान्तस्तु भाववादी । पृथक् प्रक्रिया युज्यत एव । उभयमतसिद्धं स्वयंप्रकाशत्व-सत्त्वमादाय अतिरिक्तप्रकाशाप्रकाश्यत्वरूपमद्वैतमपि निरुच्यतां का हानिः ? किञ्च वेदान्तमते द्वैतं मिथ्या, अद्वैतं परमार्थः । सांख्ये अद्वैतम् अविवेकवशोपपन्नं बन्धः, द्वैतं सत्यं यतो विवेकख्यातिः पुरुषार्थः । वेदान्ते द्वैतमूलका जडचेतनयोरेक्या-समूलकाश्च व्यवहाराः, सांख्ये जडचेतनयोर्नाध्यासोऽपि तु विवेकख्यात्यभावरूपा-विवेकमूलकजडचेतनमिश्रिता व्यवहाराः । विवेकख्यात्यभावादेव पुरुषाणां प्रकृतिपुरुषयोर्वा अद्वैतव्यवहारः शास्त्रपुराणादिषु प्रवर्तते, अतएव सदेव सोम्ये-दमग्र आसीत्; इत्यादावेकवचनम्, सृष्टेरारम्भे भेदप्रकाशिकाया वृत्तेरभावाद् द्वित्वाद्यभासाद् द्विवचनप्रयोगानुपपत्तेः । अन्यानि चेतनाचेतनकारणत्वादीनि

श्रतिवचनानि न विरुद्ध्यन्ते, प्रकृतिपुरुषाद्वैतस्य सृष्टिकारणत्वात् । अयमेव च दर्शनमार्गः कवेरभिप्रेतः प्रतीयते यतोऽविवेकदशायां पुरुषं प्रकृतिं विवेकख्यातौ च पुरुषमुदासीनं स्फुटं वर्णयति कुमारसंभवद्वितीयसर्गत्रयोदशपद्येन—

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं त्रिदुः ॥

तत्र प्रकृतिपदेन उपादानत्वमात्रं न विवक्षितम् पुरुषार्थप्रवर्तकत्वेन गुणात्मकत्वस्याभिप्रेतत्वात् ।

सत्त्वादिगुणोपाधिकास्ते एव त्रयः पुरुषा ये सृष्टेः प्राक् सत्त्वाद्युपाधेरभावाद् अविचिताः सामान्यरूपेण प्रकाशमात्रशरीरा आसन्, इदञ्च त्रिधाभवनं महत्तत्त्व-सृष्टेरनन्तरम्, अत एव प्रारम्भिकमहत्तत्त्वसृष्टौ आत्मरूपेण त्रयाणां प्रकृतित्वं वर्णितम् । तादृशा एव ब्रह्मविष्णुमहेशा एकवित्तस्य पुरुषस्य भेदमापन्नाः । कविनाऽपि रघुवंशे विष्णोः कुमारसंभवे च वेधसः समानैव स्तुतिर्वर्णिता । हिमालयं प्रति ऋषिभिः शिवपरिचयप्रदानमपि तथैव कृतम् । ऐश्वर्यादिकन्तु वेदान्तदर्शने यथा मायाप्रयुक्तं तथा सांख्येऽपि प्रकृतेरविवेकाच्चिदात्मनि न विरुद्ध्यते । स्वाभाविकैश्वर्यस्यैव पुरुषेषु निषेधात् । पुरुषेषु सांख्यस्यैकत्वव्यवहारस्तु उपाधेरभावे भेदकाभावेन अनेकत्वव्यवहारसामग्रीवैधुर्योदेव न तु वस्तुत एकत्वात् । उपाधीनां भेद एव पुरुषभेदव्यवहार-प्रयोजकोऽस्तु कृतं पुरुषाणां भेदेनेति चेत्—न, अन्यभेदस्य इतरभेदप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावादतिप्रसङ्गकत्वाच्च । व्यवहारस्य कथञ्चित्समर्थनेऽपि भोगानां विरुद्धानामसङ्ग-त्यापत्तेः । वेदान्तमते तु मिथ्यात्वास्त्रेण सर्वोऽपि विरोधः परिह्रियेत । वस्तुसद्वा-दिनस्तु सांख्यस्य वस्तुभेद एव विरोधपरिहाराय शरणम् ।

अमेयो मितलोक्तस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।

अजितो जिष्णुस्त्यन्तम् अव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ रघु० १०।१८

अत्र चेतनेऽव्यक्तपदं रूपादिराहित्येनेन्द्रियाद्यग्राह्यत्वम्, अव्यक्तप्रकृतेरद्वैतं वा आदाय प्रवृत्तम् । व्यक्तकारणमिति तु व्यक्ताव्यक्तसर्वकारणस्य सङ्कुचित-कारणत्वप्रतिपादनं न युक्तमिति व्यक्तानां कारणादभिव्यक्तानां समेषां प्रत्यक्षाणाम-प्रत्यक्षाणाञ्च कारणत्वं वर्णनीयम् । अनुपपदमेव च विंशश्लोके सर्वथोनिरिति

विशेषयिष्यति । कुमारसंभवे (२।४-१५ पद्येषु) वेधसः स्तुतौ जगत्कारणस्वरूपवर्णनं प्रायः एवमेव वर्तते—

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक्स्फुटेः केवलात्मने ।

गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेयुषे ॥४॥

सर्गात् प्राक् केवलात्मा गुणत्रयाणां विभागे जाते पश्चाद्भेदं प्राप्तवान् त्रिमूर्तिर्वेधा इति वर्णितम् । वेदान्तमते मायायाः पृथक्स्त्वाभावात् ब्रह्म केवल आत्मा सम्यगेव । सांख्यमते केवलत्वं पूर्वोक्तरीत्या विवेकाभावरूपाद्वैतमादाय समन्वेयम् । परं केवलचेतनादपि जडचेतनसर्गं वर्णयन्ति । बाह्यसद्वादीनि अपि दशनानि सन्ति यथा प्रत्यभिज्ञादर्शनम् । परमस्य परिणामे वेदान्तसाङ्ख्यसमतामेव प्रपश्यामि । तथा हि—

प्रथममेकं शिवतत्त्वं प्रकाशमात्रशरीरम् । परं स्वरूपग्रहरूपविमर्शमन्तरा स शिवो जड़प्रायोऽकिञ्चित्कर इति । द्वितीये शक्तितत्त्वं वर्तते । शक्तिश्च अकृत्रिमाहं-स्फूर्तिर्विमर्शः, सृष्टिस्थितिप्रलयशक्तिः, चित्, चैतन्य-स्वातन्त्र्य-कर्तृत्वादिरूपा स्फुरत्ता-सार-हृदयस्पन्दादिशब्दवाच्या । द्वयोः सम्मेलनेन सदाशिवः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् स्थतन्त्रश्च भवति । तथा च शिवः प्रकाशमात्रशरीरः सांख्यस्य पुरुषरूपो ब्रह्मस्वरूपो वा वेदान्तस्य । शक्तिश्च माया प्रकृतिर्वा । तेन शक्तिशक्तिमतोरभेदरीत्या अद्वैतं वर्णयते । अन्येन अन्यविधयेति विशेषः ।

अभिनवं स्वर्गीयश्रीरामावतारविदुषाऽवतारितं प्रायो वैदेशिकदर्शनवासनया संमिश्रं परमाथदर्शनं स्वाभाविकं चैतन्यस्य वैचित्र्यमङ्गीकरोति । एकमेव चेतनं सर्वप्रकाशकं सर्वप्रकृतिः सदा च कमप्याकारं विभ्रदेव वर्तते । एकाकास्य विगमे अन्योऽप्याकारस्तत्र आयात्येव न कदाचिदपि निराकारमिति शाङ्करमतखण्डन-मुखेन वर्णयति पञ्चमाध्यायप्रथमाह्निकचतुर्थसप्तमाधिकरणेषु—

जातुवैचित्र्यमात्रस्य ब्रह्मण्युपरमो न वा ।

निर्वैचित्र्यं ब्रह्म शुद्धं मुक्तौ प्राग्वाऽपि सृष्टितः ॥१॥

लुप्तेऽप्येकत्र वैचित्र्ये परेषामिह दर्शनान् ।

सृष्टेरनाद्यनन्तत्वात् ब्रह्मवैचित्र्यवत्सदा ॥२॥

वैचित्र्यं मायिकं सर्व पारमार्थिकमेव वा ।

विलोपान्मार्थिकं सर्वं न हि किञ्चिदनीश्वरम् ॥३॥

पारमार्थिकमेवेदं व्याघातरहितं यतः ।
 विलोपाद् वस्त्वसन्नैव न मर्त्यत्वात् सुतो ह्यसन् ॥२॥
 निर्गुणः प्रकृतेर्भिन्नः ईशः प्रकृतिरेव वा ।
 नियन्ता प्रकृतेः कश्चिन्निर्गुणः संभत्वसौ ॥१॥
 प्रकृतिर्नियतैवेयं विनियम्या न केनचित् ।
 सर्वाकारेश्वराऽभिन्नासावित्येव विनिश्चयः ॥२॥

अदसीयवार्तिकेषु स्फुटतरमिति तत् एवावगन्तव्यम् । सृष्टिप्रलयौ परमात्मनः
 स्वाभाविकमविकारित्वमुपाधितश्च भेदे वर्णयन्नयं दार्शनिकः कविरेतादृशं दार्शनिक-
 मतं नाङ्गीकुरुत इति धिया प्रादर्शयम् । अतएव वैदेशिकदर्शनवासनाप्रभावोऽत्र दर्शन
 इत्यवोचमेव । यद्यपि पूर्वमीमांसकः सृष्टिप्रलयौ विरुणद्धि, परं न किमपि भारतीयं
 दर्शनं चैतन्यस्य स्वाभाविकं वैचित्र्यं वर्णयति । विकारित्वमन्तरा स्वाभाविकवैचित्र्या-
 नुपपत्तेः, बौद्धदर्शनं क्षणिकसन्तानं वर्णयदपि परिणामवैचित्र्यं तिरस्करोत्येव ।
 पुराणेषु यथा सांख्यवेदान्तयोर्वर्णना तथैव प्रायः प्रकृतकवेरपि दर्शनवर्णनं प्रतिभाति ।
 अन्यच्चावश्यवत्तव्यमपि लेखविस्तरभिया परित्यजामि ।

शाकुन्तलमङ्गलाचरणे तु विराजो भगवतः प्रत्यक्षास्तनवो निर्दिष्टाः । समेषां
 विराड्रूपत्वेऽपि न्यूनता प्रत्यक्षाभिरिति विशेषणेन परिहृता । एतद्विशेषपरिचयाय
 त्वमर्कस्त्वं सोम इत्यादिमहिम्नः स्तोत्रस्य मधुसूदनी टीका द्रष्टव्या । भूमिरापोऽनल
 इत्यादिगीतया तु तुलनाऽस्य न समीचीना । तत्र प्रकृतीनां वर्णनात्र च समेषां
 प्रकृतित्वासंभवाच्छरीरत्वेनोपन्यासाच्च ।

विक्रमोर्वशीयमङ्गलाचरणे तु उपनिषद्वर्णितसर्वान्तर्यामि परब्रह्म शिवस्व-
 रूपं पूर्ववदेव दर्शितम् । वेदान्ता उपनिषदस्तन्मूलानि च सर्वाणि वैदिकदर्शनानि ।
 एवञ्च कचिद्वेदान्तमतं कचिच्च सांख्यं काव्ये आयाति । समन्वयस्तूभयमतेनेति
 प्रतिपाद्य विरमामि ।

कविकुलगुरुवाचा पद्मपुञ्जाधिवासा
 स्थिरमृदुलविलासा तत्र का मे दुराशा ।
 ननु भवति हृदब्जे कृष्णचन्द्रस्य चञ्चत्
 कठिनमुपलरत्नं शोभनं सारवच्च ॥

महाकविकालिदासविषयिका प्राच्यप्रतीच्यपद्धतिसम्मता समालोचना

निबन्धकः—श्रीभवतोषभट्टाचार्यः, एम. ए., डि. लिट्.

(पश्चिमवङ्गान्तर्गतभट्टपल्लीवास्तव्यः कलिकातासिटीकालेजसंस्कृताध्यापकः)

प्रागेवेदं वक्तुमुचितं यत् प्राच्यप्रतीच्यसम्मतं काव्यसमालोचनापद्धती सम्पूर्ण-
मेव विभिन्ने । प्राच्यसम्मता पद्धतिः संस्कृतालङ्कारशास्त्रमेव । अस्मिन्नलङ्कारशास्त्रे
काव्यसमालोचना न कविनिष्ठा नापि तस्य किञ्चिदेव समग्रकाव्यमवलम्ब्य प्रवर्तिता ।
किञ्चिन्न्यूनसहस्रद्वयव्यापिकालरचितमलङ्कारशास्त्रमन्विष्यैतदेव ज्ञायते यत्तेऽलङ्कारशास्त्र-
रचयितारोऽलङ्कार-रीति-ध्वनि-रस-गुण-दोषानाश्रित्य स्वरचितान् पूर्वकविरचितान् वा
दृष्टान्तान् प्रदर्श्य स्ववक्तव्यानि कथयामासुः । एतेषामलङ्कारिकाणां प्राचीनतमा अल-
ङ्कारसम्प्रदायभुक्तास्तेभ्योऽर्वाचीना रीतिवादिनस्तेभ्योऽपि पश्चाद्वर्तिनो ध्वनिवाद-
समर्थिनो नवीनतमाश्च रससम्प्रदायान्तर्गता आसन् । एते सर्वेऽलङ्कारशास्त्ररचयितारः
स्वस्वग्रन्थेषु गुणदोषविचारस्थले न कश्चित् कविं नापि कस्यचित् कवेर्ग्रन्थमेकमाश्रित्य
समालोचितवन्तः । अपि खलु ते स्वरचितादर्शगुणयुक्तानि पूर्वकविरचितकाव्योद्धृतानि
वा गद्यपद्यवाक्यानि पाठकसमक्षमानीयालङ्कारशास्त्रसम्मतकाव्यगुणान् दर्शितवन्तोऽन्यैव
पद्धत्या काव्यदोषप्रदर्शनं कृतवन्तश्च । प्रतीच्यपद्धतौ तु समालोचका कस्याञ्चिदपि
भाषायां रचितानां समस्तकाव्यपुस्तकानां कविसमयनिरूपणकविजीवनवर्णनपुरःसरं तेषां
कवीनां काव्यग्रन्थानां समग्रतयैव गुण-दोष-रीति-रसानालोचितवन्तः । संस्कृतालङ्का-
रिकालोचितो ध्वनिवादस्तेषामश्रुतपुर्व एव । यद्यपि पाश्चात्यसमालोचकैर्लिखितं संक्षिप्त-
मङ्कारशास्त्रं विद्यते तस्मिन् प्राच्यरीत्या कविकाव्यग्रन्थनिरपेक्षमलङ्कारवर्णनं दृश्यते च,
तथापीयमलङ्कारसमालोचना न तद्देशीयसूरिरचित-साहित्येतिहासग्रन्थान्तर्भूता ।

महाकवि-कालिदास-विषयिका भारतीयसमालोचनापद्धतिः कीदृशी आसीत्
पूर्वोक्तप्राच्यकाव्यसमालोचनाविचारणेनैव तज्ज्ञायते । साम्प्रतं पाश्चात्य-शिक्षाशिक्षिता
भारतीयपण्डिता स्वदेशीयविदेशीय नानाविधभाषासु पाश्चात्यपद्धतिमवलम्ब्य कालिदासस्य
समग्रामांशिकीं वा प्रतिभां विश्लेषितवन्तः । उपाध्यायरचिताङ्गलभाषामय—‘कालिदास-

विदितभारतवर्षः' (India as Known to Kālidāsa), हरिचन्द्रशास्त्रिलिखित-
फराशीभाषात्मक—'कालिदासस्य काव्यनाट्यरचनाप्रतिभा' (L'art poetique et
dramatique de Kālidāsa), सत्यचरणलाहाग्रथित-वङ्गभाषामय—'कालिदास-
वर्णितपक्षिण'श्च (कालिदासेर पाखी) तत्पद्धतेः कतिपयदृष्टान्ताः । यद्यपि वङ्गीयमहा-
कवि-रवीन्द्रनाथो मूलतः कालिदासानुरागी तन्मार्गावलम्बी कविरेवासीत्, तथापि न
केवलं तद्रचितबहुगद्यनिबन्धाः पद्यानि च कालिदासस्य भावशब्दसमृद्धा, अपि खलु
तल्लिखित—'प्राचीनसाहित्याख्य-समालोचनापुस्तकस्य चत्वारः प्रबन्धाः कालिदासस्य
मेघदूत—कुमारसम्भवाभिज्ञानशाकुन्तलानां गुणाविष्करण एव प्रवृत्ताः । रवीन्द्रनाथ-
कृतसमालोचना कालिदास-विषयिणी अन्यकवि-विषयिणी वा न प्राच्यरीतिसम्मता
नापि पाश्चात्यपद्धत्यनुसारिणी । पूर्वोक्तरीतेर्ग्रन्थग्रन्थकारनिरपेक्षत्वं दूरीकृत्य शेषोक्त-
पद्धतेः कविसमयनिरूपणञ्च परित्यज्य असावाधुनिको जगद्विख्यातो महाकविर्यान्
समालोचनाप्रबन्धान् रचितवन्तस्ते नीरससमालोचनानिबन्धगण्डीमतिक्रम्य सरस-
समालोचनासाहित्यपदवीमारूढाः । प्रसङ्गतः इदमेवोक्त्वाहमुपसंहरामि यत् पञ्चदश-
वर्षेभ्यः प्रागाङ्गलभाषायां सुशीलकुमारदे—सुरेन्द्रनाथदासगुप्तमहोदयाभ्यां रचिते
कलिकाताविश्वविद्यालयप्रकाशिते संस्कृतसाहित्येतिहासपुस्तके (History of Sans-
krit Literature, Vol. I, Classical Period) कविसमयनिरूपण-कवि-
जीवनवर्णनपूर्वकं रवीन्द्रनाथप्रवर्तितपद्धत्यैव कालिदासप्रमुखप्राचीनभारतीयकविगण-
रचितगद्यपद्यकाव्यसमालोचना कृतेति ।

दूतकाव्यम्

प्राध्यापकश्रीचिन्ताहरणचक्रवर्ती, कालीघटस्थः

सूचना। कालिदासकृतं मेघदूतं नाम खण्डकाव्यं बहोः कालाद् अतितरां ख्यातिं भजद् विराजते । एतस्य ख्यातेर्निर्दर्शनम् उपलभ्यमानेषु नानादिदेशीयैर्विद्वद्भिर्विरचितेषु परःशतसंख्यकेषु टीकाग्रन्थेषु तथा दूतकाव्यसन्देशकाव्यादिनाम्ना प्रसिद्धेषु पवनदूताद्यर्वाचीनेष्वसंख्यकेष्विव काव्येषूपलभ्यते । सुतरांकौतुककरस्यास्य दूतकाव्य-साहित्यस्य विवरणमद्यापि सम्यक्तया न संकलितमिति मन्यामहे । यत् सत्यं त्रिश-द्वर्षेभ्यः प्रागस्माभिरेतद्विषयालोचनस्य यत् सूचनं कृतं तदनुसृत्य कैश्चित् पण्डित-वयैरितस्ततः किञ्चित् किञ्चिदनुशीलनं कृतम्^१ । सांप्रतिके काले राजस्थानप्रदेशस्थेन केनापि प्राध्यापकेन विषयमिममवलम्ब्य रचितेन ग्रन्थेनाचार्यत्वमधिगतवानिति श्रूयते । तदिदानीं कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयाधिकृतैरायोजितकालिदासस्मृति-समारोहावसरे कालिदासीयमेघदूतं तदनुकरणभूतं दूतकाव्यं चाधिकृत्य किञ्चित् तथ्यं संस्कृतविदुषां सविधे समुपस्थापयितुं प्रयतामहे ।

दूतकाव्यपरिचयः । इतः पूर्वमस्माभिः कालिदासानुक्रतिरूपाणां पञ्चाशददूत-

१ बलदेवोपाध्यायः—नागरीप्रचारिणीपत्रिका, (संवत् १९८६, २६० पृष्ठातः); अग्रचन्द्र नाहता—Jain Antiquary, 1935, ५८ पृष्ठातः, 1936, ३३ पृष्ठातः; वीरराघ-वाचार्य—Journal of Telugu Academy, 1929; सरस्वतीप्रसादचतुर्वेदी—Proceedings and Transactions of the Sixth All-India Oriental Conference, Patna, ६२३ पृष्ठातः; Nagpur University Journal, Dec. 1937, ३५ पृष्ठातः; राधाकृष्णन्—Journal of Oriental Research, Vol. X, २६६ पृष्ठातः; डक्टर यतीन्द्रविमलचतुर्वेदी—वङ्गीयदूतकाव्येतिहासः । लङ्काद्वीपनिवासिभिः डि० कुरेमहोदयैः संस्कृतनिबद्धानां देशभाषायानिबद्धानां च बहूनां दूतकाव्यानां कृतः संग्रहः प्रकाशितो वा न वेति न ज्ञायते । कुरुक्षेत्रविश्वविद्यालयीयैर्दुर्गादत्तकपिलमहाभागैः क्रियमाण-मालोचनं समाप्तिं गतं वा न वेति च न जानीमः ।

काव्यानां परिचयो दत्तः^२ । ततः परं लब्धोदन्तानामेतादृशकाव्यानां मध्ये राम-चक्रवर्तिकृतं कपिदूतं, गङ्गाधरकृतो मधुरोष्ठसन्देशः, नारायणभट्टकृतं कृष्णदूतं, गङ्गानन्दकवीन्द्रकृतं हंसदूतं, माद्राजनगरीयप्राच्यमातृकाग्रन्थागारे चकोरसन्देशद्वयं, भृङ्गसन्देशनामकमनालोचितपूर्वं काव्यमित्यादि विशेषेणोल्लेखमर्हन्ति । द्विपञ्चाशच्छ्लोकात्मकस्य कपिदूतस्य पत्रमात्रं ढाकाविश्वविद्यालयसंग्रहे वर्तते, अत्र सीतया रामसविधे कपिरूपस्य दूतस्य प्रेषणमुपवर्णितमासीदिति प्रतिभाति । रघुनाथकृतस्य हंसदूतस्य मूलमिदानीं नोपलभ्यते, परं तु नरसिंहदासकृतस्य विंशतिपरिच्छेदात्मकस्यास्य वङ्गभाषानुवादमातृका वङ्गीयसाहित्यपरिषद्मातृकाग्रन्थशालायां विराजन्ते । देवदासकृतस्य हंसदूतस्य मूलमात्रस्य सटीकस्य च मातृकाद्वयं ढाकाविश्वविद्यालये विद्यते । ततः प्रतीयते यद् रूपगोस्वामिविरचितप्रसिद्धकाव्यस्यैव कर्तृत्वमत्र केनचिद् देवदासे समारोपितम् । यद् वा देवदास इत्युपनाम नामविशेषणं वा भवितुमर्हति । वङ्गीयवैष्णवग्रन्थकर्तृणामेवं मातृकाभेदे नामभेदस्य निदर्शनं नाविरलम् ।

२ तानि यथा—विनयविजयगणिरचितमिन्दुदूतम्, माधवशर्मकृतमुद्भवदूतम्, रूपगोस्वामिविरचितोद्भवसन्देशः, रामगोपालस्य कीरदूतम्, उद्दण्डकवेः, नृसिंहस्य, वेङ्कटाचार्यस्य च कोकिलसन्देशाः, कृष्णचन्द्रतर्कालङ्कार-जम्बूकवि-विनयप्रभूणां चन्द्रदूतत्रयम्, चातकसन्देशः, चेतोदूतम्, मेरुतुङ्गाचार्यस्य जैनमेघदूतम्, वैद्यनाथभट्टाचार्यस्य तुलसीदूतम्, विक्रमकवेर्नेमिदूतम्, कृष्णसार्वभौमस्य पदाङ्कदूतं, धोयिकवेर्वादिचन्द्रस्य च पवनदूतद्वयं, भोलानाथस्य पान्थदूतं, रुद्रन्यायवाचस्पतेः पिकदूतम्, कालीप्रसादस्य भक्तिदूती, वासुदेवस्य भृङ्गसन्देशः, रुद्रन्यायवाचस्पतेर्भ्रमरदूतम्, चैतन्यदेवमातुलस्य विष्णुदासस्य त्रैलङ्गव्रजनाथस्य विष्णुदासवंशकरीरस्य रामरामस्य च मनोदूतत्रितयम्, रङ्गाचार्यस्य मयूरसन्देशः, मन्त्रिविक्रमस्य मेघदूतम्, विविधग्रन्थकर्तृमेघविजयगणेः मेघदूतसमस्यालेखः, रथाङ्गदूतम्, लक्ष्मणसूरेर्विप्रसन्देशः, चारित्रसुन्दरगणेः शीलदूतम्, लक्ष्मीदासस्य करिङ्गपल्लिनम्बूदिकवेः रङ्गाचार्यस्य च शुकसन्देशत्रयम्, अवधूतरामस्य सिद्धिदूतम्, नारायणस्य सुभगसन्देशः, रूपगोस्वामिनः वेङ्कटशस्य भट्टवामनस्य कवीन्द्राचार्यसरस्वतीपादानां च हंसदूतचतुष्टयम्, भट्टहरिहरस्य हृदयदूतं च ।

एतेषां विशेषविवरणं Indian Historical Quarterly पत्रस्य तृतीयखण्डात् ज्ञेयम्, कृष्णनाथसार्वभौमादिभिविरचितानि वातदूतादीन्याधुनिकानि काव्यानि नात्रोल्लिखितानि ।

अगरचन्द्रनाहताप्रभृतिभिः पूर्वनिर्दिष्टैः पण्डितवर्यैरपि एतदतिरिक्तानां केषाञ्चन दूतकाव्यानामुल्लेखः कृतः, परिचयो वा दत्तः। परम् अधुनापि सर्वेषां का कथा परिचयस्य, नाममात्रमपि विदितमिति न वक्तुमीशा वयम्। एतदर्थं विशिष्टः प्रयत्नोऽवलम्बनीयोऽविलम्बितमेव।

दूतकाव्योत्पत्तिः। उपलभ्यमानेषु दूतकाव्येषु कालिदासकृतं मेघदूतमेव प्राचीन-तमं रचनपटुतया भावभाषासमावेशकुशलतया च प्रधानतममेव पदमध्यास्ते सुरभार-त्यामिति तु निर्विवादमेव वस्तु। महाकविना कालिदासेन चेष्टशकाव्यनिर्माण-कल्पना स्वयमेवोद्भाविता पुराणादिषूपवर्णितादाख्यानाद् ग्रन्थान्तराद्वासमधिगता इत्यत्र विषये न किमपि पार्यते प्रतिपादयितुं निःसंशयम्, परं कालिदासात् प्राक्तनेऽपि काले अचेतनानां लुद्रप्राणीनां वा दूतत्वं कल्पितमेव। तथा च ऋग्वेदे पणीनां सविधे कुक्कुररूपायाः सरमाया दूतीरूपेण प्रेषणमुपनिबद्धम्। श्रूयते नागार्जुन-ग्रन्थस्य कस्यचित् चैनिकभाषायामनुवादकर्ता Hsü Kan नामधेयः चैनिककविः स्त्रीष्टीयद्वितीयशताब्दयामेव मेघस्य दूतत्वं कल्पयामास। कामविलापसंज्ञके च बौद्धजातके कामिना केनचित् काकस्य चेतनावतोऽपि अज्ञानस्य दूतत्वमङ्गीकृतम्। वाचकानां सुखावबोधाय तज्जातकं निखिलमेवात्रोद्ध्रियते—

‘कामविलापजातकम्’

(२६७)

तं पण पुरिसं जीवसूले उतासेसुं, सो तत्थ णिसिन्नो गच्छन्तं काकं दिस्वा ताव खरं पि तं वेदणं अगणेत्वा पियभरियाय सासणं पेसेतुं काकं आमन्तेन्तो इमा गाथा आहा—

उच्चे सकुण ओमाण पत्तयाण विहङ्गम।
बज्जसि खो त्व वामुरुं चिरं खो सा करिण्यति ॥
इदं खो सा न जाणाति असिं सत्तिव च ओड्ढितं।
सा चण्डी काहति कोधं तम्मे तपति नो इध ॥
एस उप्पलसण्णाहो णिक्खं उस्सीसके कतं।
कासियन् च मुढुं वत्थं तप्पतु धनकामिया ॥

महाभारते च नलसकाशादागतं राजहंसं दमयन्ती पुनरपि नलस्य सविधे प्रेषितवतीति उपवर्णितम् । रामायणे च रामेण सीतान्तिके दूतस्य हनूमतः प्रेषणं समुपनिबद्धम् । एतावता प्रतिभाति कालिदासात् पूर्वमपि केचन चेतनावतां जन्तूनाम् अचेतनानां वा वस्तूनां दूतत्वं कल्पितवन्त इति । एतेभ्य एव कालिदासेन दूतकाव्यप्रणयनप्रवृत्तिरासादिता नवेति न प्रतिपादयितुमीशाः केऽपि । परं 'सीतां प्रति रामस्य हनूमत्सन्देशं मनसि निधाय मेघसन्देशं कविः कृतवानित्याहुः' इति मल्लिनाथेन मेघदूताद्यश्लोकीयटीकायामुपन्यस्तमिति हनूमतो दौत्यमेव मेघदूतत्वकल्पने निदानमिति प्राचीनानां मतमिति स्फुटम् । 'इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा' इति मेघदूतवचनमप्येतदेव मतमनुकूलयतीवेति प्रतीयते । परमत्र हनूमतो मानवस्येव ज्ञानवत्तादीनाम् उपवर्णनात् महाभारते च हंसस्य तथात्व-प्रतिपादनात् काव्यरसासद्भावतया जातकवृत्तान्ततः चैनिककविकृतितोऽपि वा कालिदासेनेदृशकाव्यनिर्माणधारणाधिगता भवेदिति प्रतिभाति । परमेतदपि नासंभवि यथा कविवरेण स्वत एव समुद्भावितमेतदिति । यथा तथा वा भवतु, कालिदासीयमेव वस्तु सर्वेभ्योऽपि रामायणादिगतेदृशवस्तुभ्यः रामणीयकत्वादिना परमं स्थानमधिकुर्वद् विराजते इत्यत्र न संशयो लेशतोऽपि पदं करोति । श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे सप्तचत्वारिंशत्तमेऽध्याये समुपवर्णितमुद्धवस्य दौत्यं द्विपञ्चाशत्तमे चाध्याये समुपन्यस्तस्य वृद्धद्विजस्य दौत्यं शृङ्गाररसविषयकमपि कालिदासकाव्यात् प्राचीनं कालिदासानुकरणजन्यं वेत्यत्र महानेव समुल्लसति संशयः सुमनसां मानसपटे । एतच्चात्रावधेयं दूतकाव्यमूलभूतानामिव प्राचीनप्राचीनानां रामायण-महाभारतोपवर्णितानां रामदमयन्तीप्रेषितानां हनुमद्धंसानां दौत्यमुपाश्रित्य न केनाप्यर्वाचीनेन कविना दूतकाव्यं किञ्चिदपि ग्रथितमस्माभिरिदानीमप्युपलब्धमिति । विषयान्तराणाम् इतरेषां बहूनामपि दूतकाव्यालम्बनभूतत्वे ईदृशानां रामणीय-विषयाणामुपेक्षणीयत्वे न कारणं किमप्युत्पश्यामः ।

कालिदासानुकृतिः । यथा तथा वा भवतु, एतत्तु निश्चिततयैव प्रतीयते यथा कालिदासेनैव महाकविचूडामणिना सुरभारत्यां दूतकाव्यप्रणयनं प्रवर्तितमादाविति । एतदपि च निर्विवादं यत् कालिदासादनन्तरं बहुभिरेव सुरसरस्वतीनन्दनैः कविवरैरीदृशकाव्यस्य चमत्कारित्वातिरेकमुपलभमानैरनेकधा कालिदासानुकृति-मुखेन दूतकाव्यानि विविधानि विरचितानीति । तेषु चार्वाचीनेषु वस्तुषु कालिदासानुकरणस्यानुभूयमानत्वेऽपि बहुत्रैव कवित्वमाधुर्यं महदेव विलसतीति निःशङ्कं

वचः । कालिदासानुकृतिषु चोपलभ्यमानेषु धोयीककविराजविरचितं पवनदूतमेव प्राचीनतममिति प्रतिभाति । परमासाद्यमानानामपि बहूनामेव दूतकाव्यानां कालस्यानिर्णीतत्वात् नैतत् दार्ढ्येन प्रतिपादयितुमीशा वयम् ।

सुप्राचीनालङ्कारिकभामहकृते च ग्रन्थे भ्रमरादीनामचेतनानां च दूतत्व-
कल्पनम् अयुक्तमिति समुल्लिखितत्वात् धोयितः प्राक्तनेऽपि काले कालिदासानुकृति-
रूपाणि दूतकाव्यान्यासन् इति निश्चितमनुमातुं प्रभवामः । तथा च भामहवाक्यम्—

अयुक्तिमद् यथा दूता जलभृन्मारुतेन्दवः ।

तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः ॥

अवाचोऽव्यक्तवाचश्च दूरदेशविचारिणः ।

कथं दूत्यं प्रपद्येरन्निति युक्त्या न युज्यते ॥

यदि चोत्कण्ठया यत्तदुन्मत्त इव भाषते ।

तथा भवति भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते ॥

[भामहालङ्कारे १।४२-४४]

चित्रमेतद् द्रष्टव्यं यथार्वाचीनैः कविभिर्न केवलं कालिदासभावभाषाविषयाणा-
मेवानुकरणं कृतम्, परं कालिदासप्रयुक्तं छन्दोऽपि तैः परिगृहीतम् । तथा च
दूतकाव्येषु प्रायेण सर्वेष्वेव कालिदासमेघदूते इव मन्दाक्रान्ताच्छन्द एव प्रयुज्यते ।

दूतकाव्यपरिणतिः । निखिलमेव वस्तुजातमिह जगत्यां कालसहकारेण यथा
कथञ्चित् परिवर्तनादिकं भजत्येवेति सामान्यो नियमः । न चास्य नियमस्य
व्यतिक्रमो लेशतोऽपि कश्चित् दूतकाव्यविषयेऽनुभूयते । तथा च कालक्रमेण
कालिदासानुकृतिष्वपि दूतकाव्येषु परिवर्तनादिकं पदं कृतवदेव । एतच्च दूतकाव्य-
गतरसविषयादिषु सर्वत्रैव समुपलभ्यते । एवं च प्राचीनेषु दूतकाव्येषु मेघपवनादी-
नामचेतनानामपि गतिमतां वस्तूनां दूतत्वपरिकल्पनं—ततश्च चेतनावतामप्यविज्ञान-
मानवभावानां शुकचातकादीनां दूतत्वनिरूपणम् । अनन्तरं च दौत्यकुर्मकुशलस्य
मानुषस्यैव दूतरूपेण दयितानामन्तिके प्रेषणं (यथोद्धवदूतादौ)—क्रमेण च भक्ति-
प्रभृतीनां गुणानामपि दूतत्वं संपादितं भक्तिदूतादौ इत्येवं दूतनिश्चयविधौ कालेन
दूतकाव्यकृतां कविवराणां साधारणानामुपयोगितया धर्ममतप्रकटनरूपाभिलाष-
विशेषः दूतकाव्यपरिणतिविधौ महत् साहायकं समपादयत् । अपरं च, प्राचीनेषु

दूतकाव्येषु प्रधानतया विलसतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य स्थले दूतकाव्यद्वारा शिवेतरक्षतिं सम्पादयितुकामैर्जनानां धर्मोत्कर्षं विधातुमनोभिश्च कविमुख्यैः क्रमेण शान्तस्वैव रसस्य प्राधान्यमुपपादितम् । एतस्य च सूचनम् अदूतकाव्येऽपि जिनसेनकृतौ पार्श्वभ्युदये आदाबुपलभामहे । मनोदूतभक्तिदूतादौ चैतस्य दरीदृश्यते पूर्णा परिणतिः । तथा च क्रमेण भक्तिदूतादौ दूतकाव्यव्याजेन मानसोत्कर्षविधायकानां गुणविशेषाणामेवालोचनं कृतम् इत्यहो विचित्रा परिणतिः शृङ्गाररसात्मकस्य शृङ्गाराङ्गीभूतदूतप्रेषणप्रधानस्य दूतकाव्यस्य ।

एवं दूतकाव्यपरिणतिविधौ जैनकवीनां साहायकं सर्वथैवाङ्गीकर्तव्यम् । दूतकाव्यद्वारा धर्मोत्कर्षसम्पादनवासना तेषामेव ग्रन्थेषु पार्श्वभ्युदयनेमिदूतादिषु प्रथमतः प्रकटीभवति अपरं च दूतकाव्यप्रणयनविधौ यन्नाम रचनापाटवं तैः प्रदर्शितं तत्तु नितरामेव विस्मयपदम् । प्रथमतस्तावत् यथा पार्श्वभ्युदये पार्श्वनाथचरित्रोपवर्णनात्मके ग्रन्थे निखिलमेव मेघदूतमन्तर्भवति समस्यापूर्तिरीत्या । नेमिदूताख्ये च नेमिनाथचरित्रोपवर्णनात्मके जैनकविप्रणीते दूतकाव्यान्तरे प्रतिश्लोकान्तिमपाद एवान्तिमपादरूपेण प्रयुक्त इति यत् सत्यम् अनन्यसाधारणं पाटवं कविमहत्तमस्य । विषयस्य चास्य नेमिदूतश्लोकं कञ्चिदुद्धृत्य स्फुटतां विधास्यामः । तद् यथा—

प्राणित्राणप्रवणहृदयो बन्धुवर्गं समग्रं
हिंत्वा भोगान् सह परिजनैरुग्रसेनात्मजां च ।
श्रीमान् नेमिर्विषयविमुखो मोक्षकामश्चकार
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ इति ।

अन्येषु च द्वित्रेषु जैनकाव्येषु एषैव रीतिरनुसृतोपलभ्यते ।

दूतकाव्यवैशिष्ट्यम् । सम्यगालोचितेषु समुपलभ्यमानेषु दूतकाव्येषु प्रतिभायाद् यथा—एतेष्वधिकान्येव रामकृष्णराधाप्रभृतीनि हिन्दुपुराणोपवर्णितचरित्राणि नेमिप्रभृतीनि जिनपुराणोपवर्णितचरित्राणि चालम्ब्यैवोपनिबद्धानि । ऐतिहासिकं काल्पनिकं वा पुरुषविशेषमालम्ब्य विरचितानीदृशकाव्यानि अल्पीयांसि एव पवनदूतादीनि समुपलब्धानि । विप्रलम्भशृङ्गार एव चैतेषु प्रायेण सर्वेष्वेवाङ्गी रसः, केवलं नेमिदूतादिषु केषुचिद्वर्चाचिनेषु शान्त एव रसः प्राधान्येन प्रविलसति । शृङ्गार-रसस्य चादितः प्राधान्यात् ईदृशेषु काव्येषु, नैतच्चित्रं यथा कृष्णगोपीलीलामधिकृत्यैव

बहुभिरीहशकाव्यनिर्माणप्रवृत्तिः सफलतां गमिति । वैशिष्ट्यं चैतन् दूतकाव्यगतमवधेयं यथा छन्दोऽन्तरं विहाय प्रायेण सर्वैरेव दूतकाव्यविरचकैः मन्दाक्रान्ता एव समाश्रिता । इदं च नाम छन्दः विषयाणामीहशानामुपवर्णने परमोपयोगीति आदौ प्रयुक्तं कालिदासेन । अर्वाचीनैः कविवरैरपि प्रायेण सर्वैरेव छन्दोऽन्तर-मनाहत्य स्वस्वग्रन्थेषु एतस्यैव विनियोगः कृत इति प्रतिभाति । यच्च कालिदासादिभिः चेतनानां दूतत्वमनङ्गीकृत्य अचेतना एव दूतरूपेण दयितासविधे प्रेषिताः, तदेव च वैशिष्ट्यं रामणीयकत्वमतितरामातनोति दूतकाव्यानाम् । न हि दूतत्वेन पुरुषान् चेतनाज्ञानवतोऽपि कल्पयताम् अर्वाचीनानां काव्यानि तथा रसिकानां चेतांसि समाक्रष्टुं प्रभवन्ति यथा कालिदासादीनामचेतनदूतप्रेषणविषयाणि काव्यनीति सर्व एवाङ्गीकुर्युः सुधियः ।

दूतगन्तव्यमार्गस्योपवर्णनमपरं महद्वैशिष्ट्यं दूतकाव्यानाम्, एतद्वर्णनस्य अर्वाचीनग्रन्थेषु सम्यगनङ्गीकृतत्वेऽपि । एतद्वर्णनं च भारतीयप्रदेशनगरादीनां प्राचीनसंस्थाननिर्णयोपयोगीति दूतकाव्यालोचनविषये प्रत्नतत्त्वान्वेषणदत्तमनसां विदुषां चेतः स्वत एवाभिमुखीभवति । तथा च दूतकाव्यरसादीनाम् आस्वादनव्यग्राः प्रत्नतत्त्वानुशीलनपरा रसिका भौगोलिकवृत्तसङ्कलनाय द्विगुणितोत्साहाः दूतकाव्यालोचने प्रवर्तेरन् । परं दुःखविषयमेतदेव नो यथा विषयोऽयमिदानीमपि विदुषां दृष्टिं बाहुल्येन नाकृष्टवानिति । आशास्यते च यथा दूतकाव्यगतवृत्तान्तानां संजाते सम्यगालोचने भारतीयप्राचीननगरग्रामादीनां संस्थानविषयका बहव एव नवीना अज्ञातपूर्वाश्च विषया ज्ञानगोचरा भविष्यन्तीति ।

कालिदासो रवीन्द्रनाथश्च

वात्स्यः श्रीशिवनारायणधोषालः । शान्तिनिकेतनम्

विश्वसाहित्ये संस्कृतसाहित्यस्य महाकविषु तत्रभवता कालिदासेन या हि सर्वजनस्वीकृता प्रतिष्ठाऽधिगता वक्ष्यमाणकारणैर्न केवलं सा अनन्यदुर्लभा अपि तु अयैन्दुरापा । साहित्यार्शल्पसौन्दर्यसृजनेऽनन्यसाधारणं नैपुण्यम्, प्रकृतिश्रियोऽन्तस्तत्त्वस्य रहस्योद्घाटनम्, मानवानामन्तःप्रकृत्या सह बहिःप्रकृत्या परस्परसापेक्षत्वं चैतानि प्रधानकारणानि । अपरं च तत्रभवतः कालिदासस्य कलानैपुण्यं काव्यरसिकान् अनिर्वचनीयानन्दलोकं यथा सौख्येन प्रापयति, न तथापरं किञ्चित् । भारतभारत्याः मानसपुत्रस्तत्रभवान् कविकुलगुरुः कालिदासः काव्यश्रियः सिद्धकविरिति स्वीकृतं काव्यरसिकैः । साहित्यश्रीरेव सहृदयान् अखण्डानन्दचिन्मयं परमानन्दं प्रापयितुमर्हतीति तत्रभवता कान्तासम्मिततया प्रमाणीकृतम् । शमः संयमश्च सौन्दर्यतत्त्वानुवेदने प्रकृष्टावुपायाविति तत्रभवतो विश्वासः, “सुखार्थी संयतो भवेदि”ति च तस्य सिद्धान्तः ।

मानवप्रकृत्या सह विश्वप्रकृतेस्त्रिधा योगो विद्यत इति प्रमाणीकृतम् अत्रभवता रवीन्द्रनाथेन, एकस्तावत् प्रयोजनस्य योगः, अपरस्तावद्बुद्धेर्योगस्तृतीयस्तावदानन्दस्य योगः । एतेषु त्रिविधेषु योगेषु अन्तर्लोकेन सह बहिर्लोकस्यानन्दमययोग-एवातिरिच्यते इतराभ्यां योगाभ्याम् ।

परमानन्दघनचैतन्यमयरसास्वादनसमकालमेव दूरीभवन्ति अपराणि बन्धनानि । सत्यज्ञानानन्दमयतत्त्वस्यास्वादाने काव्यमेव हि सहृदयानां पानकरसः, ब्रह्मास्वादसहोदरानन्दकन्दलीचर्वणया रसामृतमहोदधौ लहरीलीलया निमज्जितुं काव्यामृतप्रवाह एव अनायासोपलब्धव्यः उपायविशेषो, यत्र च परिवृत्तिं यान्ति इन्द्रियाणि, शान्तिमनुविन्दति स्वान्तं, विश्रान्तिं लभते विचिकित्सा, तन्मयीभवति चात्मा । तत्रैव हि नियतं निवसति श्रीः, तदेवान्वेष्ट्यं मानवैः पुनर्भवपरम्परया । एतदेव तत्त्वमधिगन्तुं जीवानां यात्रा समारब्धा मानवसभ्यताया अरुणोदयकालादारभ्य । रवीन्द्रनाथविश्वासानुसारेण काव्यामृतरसास्वादेनैव जनो जानाति “रसो

वै सः, रसं ह्येषां लब्ध्वा आनन्दीभवतीति औपनिषदं सत्यम् । जीवात्मनो रसा-
भिव्यञ्जनायाः स्फूर्तिस्वरूपं रवीन्द्रकाव्यम् उपाधिभेदस्य सम्प्रदायभेदस्य च वृत्ति-
मुल्लङ्घ्य सततं तिष्ठति, वर्णभेदस्य जातिभेदस्य च बन्धनं नितराम् अपसारयति;
त्रितापतप्तानां विज्ञानानलप्लुष्टानां मनुजानामार्त्तिनिवृत्तये उच्चैः प्रतिवादवचनेन
विश्वं मुखरीकरोति च । किं बहुना, इदं हि रवीन्द्रसाहित्यं वर्तमानमानवसमाजस्य
बुद्धिं जडीकरिष्णुमन्धविश्वासं राजनौतिकदुर्गुणं चापसारयितुं यथा यतते, न तथा
दृश्यतेऽधुनापरः कोऽपि प्रयासो विश्वेऽस्मिन् स्वार्थसंघर्षसंकुले । अतो रवीन्द्रसाहित्यं
हि अस्मत्पूर्वजानाम् ऋषीणाञ्च अनन्तकालानुक्रमिकायास्तत्त्वानुसन्धित्साया
निर्यास इति प्रथयितुं नानुभवाम सङ्कोचलवमपि ।

इच्छन्ति केचन बाहुबलेन वशीकर्तुं वसुन्धरां, केचिद्वा प्रार्थयन्ते आत्मीयां
कर्तुमिमां सेवया प्रेम्णा आत्मत्यागेन च । द्वितीयस्तावत् कल्पो मानवान् तथा प्रह्वी-
करोति यथासौ न कथमपि पारयति आत्मानमायत्तीकर्तुम्, अन्तरानन्दस्य इष्ट-
जनेभ्यो वितरणे, एकोऽहं बहु स्यामिति जन्मान्तरलब्धः संस्कारः प्रेरयति च मनुजान्
आस्वादयितुं बहुधाविभक्तं जीवनानन्दम् । लभन्ते च ते विश्वात्मनि एकात्मबोधस्य
परां निवृत्तिम् । येन हि “आनन्देन जातानि जीवन्ति”; —तदेवास्वादयितव्यम् सुखेन
साहित्यश्रियः सेवया ।

कविकुलगुरौ तत्रभवति कालिदासे कविगुरौ अत्रभवति रवीन्द्रनाथे च सौन्द-
र्यानुभवप्रकारतायाः न तथा दृश्यते भेदो वैमत्यं वा । निसर्गत एव हि मानवाः सुखा-
र्थिनः । पार्थिवसुखलिप्सया एव ते कदाचिच्चालयन्ति आत्मानः उन्मार्गेषु । किन्तु
भारतीयसाहित्यस्य लक्ष्यं न कदाचित् भवति नियतं कामोपहृते अहिते ऐहिकसुखे ।

असन्दिग्धतया तत्रभवान् कालिदासः सौन्दर्यलक्ष्म्याः वरपुत्रः, किन्तु न
तावत्तत्रभवतः सौन्दर्यानुभूतिः प्रेयसि एव चरितार्थतां लभते, श्रेयसि एव तस्याः परा
विश्रान्तिः, दुःखानुविद्धा कामकलुषिता च सौन्दर्यानुभूतिः सुतरां न चकास्तीति
रवीन्द्रनाथस्याभिमतम्, ब्रह्मचर्यसंयते एव चैतसि सौन्दर्यश्रीर्निवसतीति अत्रभवतो
विश्वासः । इयमेव शुद्धा श्रीः प्रापयति परमानन्दं परया शान्त्या जनान् तदुपासकान् ।

“त्यक्तेन भुञ्जीथा” इति औपनिषदः सिद्धान्तः, साधारणतया साहित्यदर्पणे

देशविशेषस्य सामाजिक-राजनैतिक-सांस्कृतिक-जीवनस्य प्रतिबिम्बं प्रतिफलति, स्वार्थत्यागेन पवित्रीकृतं विश्वेषां जनानां सेवया महोच्चैः पदवीं प्रापितं हि सौन्दर्यं भवति च सुधासारो भारतीयसाहित्यस्य । अस्माकं सांस्कृतिकेतिहासयुगले रामायणे महाभारते च अस्यैव सत्यस्य प्रतिध्वनिराकर्ण्यते । सर्वकर्मफलत्यागद्वारेणामृतत्वलाभ एव एतयोस्तत्त्वार्थः ।

याः नाम नायिकाः रसतत्त्वस्य प्रतिनिधित्वेन परिकल्पितास्तत्रभवता कालिदासेन, विश्वसाहित्ये ता अनुपमा अतुलनीयाश्च । मालविका, पार्वती, यक्ष-प्रिया, उर्वशी, शकुन्तला, इन्दुमती, सीता च कविकुलगुरोर्वर्णनामाहात्म्येन निखिल-सहृदयचेतसि चिरायाचलप्रतिष्ठां रचयामासुः । महाकाव्यस्य रघुवंशस्य षष्ठे सर्गे “सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा । नरेन्द्रमार्गाद् इव प्रपेदे त्रिवर्णभावं स स भूमिपालः॥” इति वर्णयता तत्रभवता महाकविना या चित्रशिखा आलिखिता सहृदयचित्तपटे विश्वसाहित्ये सा हि अनन्यदुर्लभा । बाह्यसौन्दर्येण सह आन्तरसौन्दर्यस्य प्रभेदं प्रतिपादयतात्रभवता कविगुरुणा रवीन्द्रनाथेनाप्येवं लाघण्य-लीलोपवर्णिता ।

“अपूर्वं रहस्यमयी मूर्तिं विवसन
नवीन यौवने स्नात सम्पूर्णं यौवन
पर्णस्फुट पुष्प यथा श्यामपत्रपुटे
शैशवे यौवने मिश्रे उठियाळे फुटे
एकवृन्ते ।

अत्रभवतो रवीन्द्रनाथस्य विजयिनी नाम-काव्ये च कमनीयकान्तरेखं बहिरुल्लासो लक्ष्यते—

“तीरे उठिला रूपसी,
स्रस्त केशभार पृष्ठे परे खसि,

.....
पडिल मध्याह्नरौद्र ललाटे अधरे
ऊरुपरे कटितटे स्तनाग्रचूडाय

कालिदासो रवीन्द्रनाथश्च

३७

बाहुयुगे, सिक्तदेहे रेखाय रेखाय
भलके भलके ।”

बाह्यसौन्दर्यं रूपयता तत्रभवता कालिदासेनाऽपि यौवनसन्नद्धा पार्वती एव-
मुपस्थापिता—

.... वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती—

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।

पर्याप्तपुष्पस्तबकावनम्रा सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव,

स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ॥

किन्तु न विद्यते कोऽपि शक्तिविशेषोऽस्य बाह्यसौन्दर्यस्य वशीकर्तुं देवदेव-
मात्मेश्वरं परमशिवम् । अतएव “निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती; इयेष (च) सा
कर्तुं भवन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः । अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं,
तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥”

तपसः पूर्वं परञ्च तत्रभवत्याः पर्वतराजदुहितुः सौन्दर्यश्रियमत्रभवान्
रवीन्द्रनाथ एकाधार एवोपवर्णयति—

.....कमु स्मितहास

काँपिल देवीर ओष्ठ कमु दीर्घश्वास

अलक्ष्ये वहिल, कमु अश्रजलोच्छ्वास

देखा दिल आँखिप्रान्ते । (कुमारसम्भवगान)

विक्रमोर्वशीये नाटके उर्वशीसौन्दर्यश्रियमेवमुपश्लोकयति तत्रभवान् कवि-
कुलगुरुः कालिदासः—

अस्याः सर्गाविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो तु कान्तप्रभः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतुहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

विक्रमोर्वशीयनाटकरसास्वादनादैव रवीन्द्रनाथचेतसि उर्वशीकल्पनाबीज-
मङ्कुरितमित्यनुमानस्य पृष्ठभूमिकायां तस्याः पौराणिकपरिकल्पनाया आख्यायि-
कायाश्चास्तित्वसम्भावना लक्ष्यते ।

अत्रभवतो रवीन्द्रनाथस्य कल्पनानयने उर्वशी पुनः —

“आदिम वसन्तप्राते उठेछिले मन्थित सांगरे,
डान हाते सुधापात्र विषभाण्ड लये वाम करे,
तरङ्गित महासिन्धु मन्त्रमुग्ध भुजङ्गेर मतो
परेछिल पदप्रान्ते उच्छ्वसित फणा लक्षशत
करि अवनत

कुन्दशुभ्र नम्रकान्ति सुरेन्द्र वन्दिता
तुमि अनिन्दिता ॥’

भारतीयसिद्धान्तमनुसरतोऽत्रभवते रवीन्द्रनाथस्यापि मतेन सौन्दर्ये जीवनं
मरणं च उमे एव विश्राम्यतः । नैतिकसामाजिकनियमविगर्हितम् उत्तरदायित्व-
ग्रहणदुर्बलं मनुजानां मनसि भ्रान्तिं घटयत् सौन्दर्यं हि न तावद् भारतीय-
साहित्यस्यास्पदम् । अस्य तावद् आत्मेश्वरस्यापि चित्तविक्षेपसाधने विद्यते
सामर्थ्यं, किन्तु न प्रभवति अयं सौन्दर्यमदो दीर्घप्रसारिणं प्रभावविशेषं विस्तार-
यितुम् । यत “आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्नाः समाधिभङ्गप्रभवो भवन्ति ।”
मदनस्य जनमनोन्मथनसामर्थ्यं तु उभाभ्यामेव महाकविभ्यां स्वीकृतं; किन्तु
तत्रात्मसमर्पणे तयोः सिद्धान्तविरोधः ।

‘प्राचीन साहित्य’नामग्रन्थे कालिदाससाहित्यं समालोचयता अत्रभवता
रवीन्द्रनाथेनाऽपि बाह्येन्द्रियग्राह्ये सौन्दर्ये चित्तक्षोभसाधिका मोहिनी शक्तिर्वर्तत
इति स्वीकृतम् । स्वार्थकलुषिता हि प्रीतिरिन्द्रियमात्रवृत्तिदायकाद् बाह्यसौन्दर्या-
दुन्मिषति । शिथिलयत्येषा मानुषाणां विचारशक्तिम् । एतादृशी क्षणिका
सम्मोहनशक्तिर्भवति कदाचिन्निन्दिता नैतिकनियमैः, कदाचित् तिरस्कृता धार्मि-
कानुशासनेन, कदाचित् खण्डिता देवरोषेण ऋषिशापेन वा, कदाचिच्च भस्माव-
शेषतां नीता तत्त्वज्ञानार्चिषा । कामकलुषिता आत्मकेन्द्रा हि प्रीतिः सदा सुखमुत्त-

पादयति । सदसद्विचारपरिशुद्धा प्रीतिः सर्वेषामुत्पादयति आनन्दसन्दोहम् ।
जनमङ्गलविधायकत्वे चास्या नोत्पद्यते कुतश्चिच्छङ्कालवोऽपि ।

अत्रभवतो रवीन्द्रनाथठक्कुरस्य विचारदृशा तत्रभवतः कविकुलगुरोः
कालिदासस्य सौन्दर्यानुभूतिर्न केवलं पार्थिवे सौन्दर्ये एव चरितार्थतां लभते ।
बहुवर्णाढ्यं बाह्यसौन्दर्यं हि न कुत्रचिदपि प्रभवति परमां प्रतिष्ठासुरीकृतेषु,
‘निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती’, ‘प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता’ एतौ तावदस्यैव
तत्त्वस्योद्गारौ । यदा तु भगवान् पिणकपाणिर्ब्रह्मचारिवेषेणापर्णां छलयन्
तत्रभवत्याः प्रियतमं कदर्थयितुमाह,—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥

तदा निर्विकल्पप्रेमरसविगलिता भावैकरसा विह्वला भगवती शैलसुतासाटोप-
मधिक्षेपमिमं परिहरन् —

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्सि नूनं यत एवमास्थ माम् ।

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥”

× ×

× ×

× ×

× ×

अलं विवादेन यथा श्रतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षाते ॥

अधुना तावदतिन्द्रियप्रेममहिम्ना तत्र भगवती पर्वतराजपुत्री द्वन्द्वनिर्मुक्ता
जाता । बाह्येन्द्रियलालसावर्त्तमतिक्रम्य सा परमशिवं प्रत्यक्षीकृत्य कृतार्थीकृतवती
आत्मानम् । स्मरहरस्य तृतीयलोचनानलार्चिषा तत्र भगवत्या अन्तस्तलान्
कामकालुष्यं चिराय तिरोहितम् ।

न केवलं तत्रभवान् कालिदासोऽत्रभवतो रवीन्द्रनाथस्यादर्शः कविः, न वा
तत्रैव तस्य हृदयस्य विश्रामः । किन्तु कालिदासस्य काव्यतत्त्वादार्शो रवीन्द्रनाथं तथा
प्रभावितं करोति, यथा स युगमिममितर इति विविच्य कालिदासस्य कल्पना
सम्पत्समुद्भासितं तमेव कालं प्रत्यागन्तुमिच्छति यत्र सम्राजो विक्रमाङ्कदेवस्य

नवरत्नसभा वसति । 'सेकाले'तिशीर्षककाव्ये अत्रभवतो रवीन्द्रनाथस्य कालिदासानु-
रक्तिरेवं प्रकाशते—

“आमि यदि जन्म निताम कालिदासेर काले
दैवे हताम दशम रत्न नव रत्नेर माले,
एकटि श्लोके स्तुति गेये राजार काळे निताम चेये
उज्जयिनीर विजनप्रान्ते कानन घेरा वाड़ी ॥”

रवीन्द्रमतानुसारेण कालिदाससाहित्यम् “नालपे सुखमस्तीति सनातनमौ-
पनिषदं तत्त्वं प्रमाणयति । श्रीः सर्वदैव सत्यं न दिशति । तदैव प्रेम चरितार्थतां
लभते यदेदमानन्दरूपममृतं प्रापयति, परमशिवं च साक्षात्कारयति, कामकलुषिते
हि चेतसि परमशिवस्य प्रतिबिम्बं नोद्भाषत इति सत्यं निरभिमाना निर्मलचित्ता
एव भगवती पार्वती प्रत्यक्षीकरोति । भगवान् शङ्करस्तावत् न केवलं शैलजाया
निरभिलाषया तपश्चर्यया प्रसन्नो भवति, अपितु ‘अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि
दासः क्रीतस्तपोभिरिति सहर्षमुद्घोषयन् स्वयमेव तस्याः पाणिं गृह्णाति । अरूप-
हार्यं परमशिवं मदननिग्रहेणैव साक्षात्क्रियते न तु मदनबलेनेति सत्यं तावत्
स्वयमेव उद्भासते ।

अभिज्ञानशाकुन्तले नाटकेऽपि एतदेव सत्यं स्वप्रकाशीभवति । तत्र भगवतो
मुनेर्मरीचस्य तपोभूमौ मदनज्वरोपशान्त्या एव शकुन्तलाया अन्तःकरणेभ्यो
भयसन्देहौ तिरोहतः । श्रद्धया वित्तेन विधिना चाधुना तस्या मनो नैतिकशक्ति-
समृद्धं भवति । इन्द्रियक्षोभसम्पादकस्य कामस्य दुर्निवारत्वमुभाभ्यामेव महाकविभ्यां
स्वीकृतम् ।

किन्तु न तत्रैव हि प्रेम्णो विश्राम इति तयोरैकमत्यम् । महाकविद्वन्द्वस्य
मतेन तु—“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं, वनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।”
काममनोपहृते एव हि मानसपटे परमशिवस्य ज्योतिर्न तथा समुद्भासते यथा
निर्मले चित्तफलके । अतएव शकुन्तलामुपसान्वयता भगवता मरीचेनोक्तम् —

शपादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरुचे

भर्त्तर्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे,

शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥

तपःपवित्रे निर्मले हि अन्तःकरणे न विद्यत कश्चिदप्यवकाशो द्वेषस्य विरागस्य वा । पवित्रं हि प्रेम सुखयति सर्वं जगत् । या हि शकुन्तलैकदा पञ्चमेऽङ्के निमर्यादं निरनुक्रोशं भर्तारं सविशेषमुपालभते स्म, अधुना सैवानुतापदहनेनानुशोचन्तं प्रियतमम् उत्थाप्य सप्रणयमुपसान्त्वयति;—“उट्ठेदु अज्जउत्तो, राणं मे सुअरिअपरिवन्धअं पुरा किदं तेसु दिअहेसु परिणाममुह आसि जेण सानुक्कोसो वि अज्जउत्तो मइ विरसो संवुत्तो ।” रघुवंशे महाकाव्ये सीताया मुखादपि एवमेव शुद्धचित्तसमुत्थं प्रमप्रसन्नं शुद्धान्तःकरणतत्त्वस्योच्छ्वासमाकर्णयामः—

कल्याणवुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।

ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥

ननु कस्तत्र भेदो महाकवियुगलस्य रचनायाम् ? उभावेव महाकवी सत्यज्ञानानन्दमयस्य परमशिवस्योपासनया मुक्तावुत्तिष्ठेते स्म । चतुर्वर्गसाधनं काव्यमिति उभाभ्यामेव स्वस्वरचनासामर्थ्यात् प्रमाणितम् । उभयोरेव काव्यमानन्दस्वरूपस्य परमशिवस्याराधनायां प्रयुक्ता स्तुतिः । अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य भरतवाक्ये तत्रभवान् महाकविः कालिदासो मुक्तये स्वाभिलाषं प्रकटयन्नाह—

‘ममापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ।’

अत्रभवान् रवीन्द्रनाथेऽपि मुक्तौ प्रकामं यतते, किन्तु संसारबन्धमात्यन्तिकतया परिहाय नालक्ष्यते तस्य तथा रुचिर्निर्विकल्पे मोक्षे । परमपुरुषस्य सृष्टि-लीलारहस्यचमत्कारमास्वादयन्नेव तस्यैकान्तिकी आकृतिः द्वैतवादसम्मतमुक्तौ । सृष्टिलीलासमारोहे आत्मशक्तेः शतधा विकिरणे च मोहनिर्मुक्तिरिति तस्य विश्वासः । स्वपरिकल्पितानन्यसाधारणं मोक्षविशेषं याचमानोऽत्रभवान् उपस्तौति—

“वैराग्यसाधने मुक्तिं से आमार नय

असंख्य बन्धनमाप्ते महानन्दमय

लभिव मुक्तिर स्वाद । एइ वसुधार,

मृत्तिकार पात्रखानि भरि वारम्बार

तोमार अमृत ढालि दिवे अविरत

नाना वर्णगन्धमय ।”

गीताञ्जलिकाव्ये एतदेव सत्यं प्रथयतात्रभवतोद्गीतम्—
 मुक्ति कोथाय खुँजिस ओरे मुक्ति कोथाय आछे ।
 आपनि प्रभु सृष्टि बाँधन परे बाँधा सवार साथे ॥”

रवीन्द्रनाथस्य काव्यप्रवाहे जीवनानन्दस्य उद्वेललहरीलीला सततं समुल्लसितम् । अस्मिन्नेव मरजगति एतद्देहावच्छेदेनैव मृत्युञ्जयोपासनया परमानन्दसन्दोहलाभे एव तस्य सङ्कल्पो निबद्धः । रवीन्द्रनाथीयकाव्यसाहित्ये गौड़ीयवैष्णवकवीनां प्रभावाधिकतया द्वैतवादसम्मतमुक्तावेवात्रभवतोऽभिप्रायः । कालिदासीयसाहित्यस्य वैदिक-ब्राह्मण्यधर्मसम्मततया औपनिषदे मोक्षे एव तत्रभवत आशयः ।

मेघदूते दूतयात्रादिवसनिर्णयः

प्राध्यापकः पं० श्रीकुलमणिमिश्रः पुरीधामस्थः

विरही यत्नो दूतत्वेन मेघं कदा प्रेषयामास इति तत्र समुत्थितो विकल्पः कालपरंपरया लेखकपरंपरया च लेखविकृतिवशात् नाद्यापि विश्राम्यति ।

तत्रादौ कश्चित् नभोमासस्य प्रत्यासत्त्या “आषाढस्य प्रशमदिवसे इति” पाठो युक्त इति निश्चिकाय ।

ततस्तन्मतं दूषयन् मल्लिनाथः अत्यन्तप्रत्यासत्तेरुपयोगाभावेन मासप्रत्यासत्त्या एव प्रथमदिवसस्य उपपत्तोः प्रथमातिरेके कारणभावाच्च चैत्रशुक्लादिवर्षन्यायेन प्रशमदिवसपक्षे “शेषान् मासान् गणय चतुरः” इति यत्नोक्तमासचतुष्टयावशेषस्य शापान्तदिवसापेक्षया विंशतिदिवसैः न्यूनत्वात् अस्मन्मते दशदिवसाधिक्यस्य पक्षान्तरापेक्षया युक्ततरत्वाच्च “आषाढस्य प्रथमदिवसे” इति पाठः सुष्ठूक्त इति समादधे ।

इत्थंभूते पाठविप्लवे प्रकृतानुसन्धानाय कवेरभिप्रायः वर्णनक्रमः औचित्यं च पुङ्खानुपुङ्खभावेन पर्यालोचनीयम् ।

तथाऽत्र मेघदूते दूतत्वेन वर्ण्यमानस्य मेघस्य कालः वर्षर्तुरेव काव्यवर्णना-समय इति प्रथमं प्रतिभाति । वर्षर्तुस्तु श्रावणभाद्रमासद्वयेन भवति । प्रमाणं चात्र शुक्लयजुर्वेदसंहितायाम् । तथाहि—

“नभश्च नभस्यश्च वार्षिकाष्टतू ।” स्मृतिनिबन्धे कालसारेऽपि वृद्धगार्ग्यः “मीनमेषौ रविर्यावद् वसन्तस्तावदेव हि ।” एतेन कर्कटसिंहयोः श्रावणभाद्रपदयोर्वा वर्षर्तुत्वम् ।

काव्यमार्गेऽपि अयमेव क्रमः । तदुक्तं नैषधीयचरिते दमयन्तीक्रन्दनप्रस्तावे वृष्टिकालप्रदर्शनाय । ‘नभो नभस्यत्वमलंभयद् दृशौ’ इति । एतेन सर्वशास्त्रमतेन श्रावण-भाद्रपदयोर्वर्षर्तुत्वे स्थिरीकृते तद्वत्तुमुखं वर्णयता कविना तदधिवास-दिवस-रूपेण “आषाढस्य प्रशमदिवसे” इति वचनं युज्यते, न तु ग्रीष्मर्तुमध्यपतितस्य

आषाढप्रथमदिवसस्य कथनम् । तथात्वे वर्षामुखवर्णनस्थाने ग्रीष्मान्तवर्णनं प्रासंगिकं स्यात् । किन्तु मतान्तरानुसारेण वर्षर्तुसमागमस्य मासात्पूर्वं तद्वर्णनं नैव संगच्छते कविजनपरंपरापि तां रीतिं न समर्थयते । स्वीकृतमपि मल्लिनाथमतं “संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः” इति वक्ष्यमाणा वर्षासु मानससरोवरं प्रति गच्छतां हंसानां सहगामितोक्तिरामूलमुत्पाटयति, ग्रीष्ममध्यभागे हंसयात्रायाः सर्वथाऽप्रसिद्धेः । तेन सर्वथा ग्रीष्मान्तदिवसे प्रत्यासन्नं मेघकालं निरीक्ष्य तत्र दयिताजीवितालंबनार्थं यक्षः आशुगमनसमर्थं मेघं दूतत्वेन परिकल्प्य मार्गे उज्जयिन्यामेव ग्रीष्मान्तरजनीं विश्राम्य तत्परदिनान्तकाले स्वगृहोद्याने प्रवेष्टव्यमित्युपदिशतीति युज्यते ।

एतेन वर्षर्तुप्रारम्भदिने मेघेन वार्त्ताहारिणा जीवयितुमर्हाया विरहिण्याः वर्षर्तोः यामषट्कभोगानन्तरं स्वप्रियोदन्तोपलब्धिर्नासंगता । तत्र स्वदोषपरिहारार्थं कविना “सव्यापारामहन्ति न तथा पीडयेन्मद्वियोगः । शंके रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते । मत्संदेशैः सुखयितुमलं पश्य साध्वीं निशीथे तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः” ॥ इति लिखितम् । वस्तुतस्तु दिवसे कामचिन्ताया अनौचित्यात् रात्रौ यथाकालमुद्दीप्तमदनायां भृशमुत्पीडितायां तस्यां दूतमुखात् वल्लभवार्त्ताप्राप्तिः समुचितेति मन्यामहे । प्रायेण कविजनानामियं शैली यदतिशयितायामुत्कण्ठायां ‘काम्यवस्तु’ प्रापयन्ति । यथा रामायणे सीताऽवसादकाले ‘हनूमत्प्रवेशः’ ।

पुनश्च प्रथमदिवस इति कवेराशयश्चेत् मेघपक्षे ‘अविहतगतिर्द्रव्यसि भ्रातृजायाम्’ इति निर्देशो निरर्थकः स्यात् । उज्जयिन्यामिव अभीष्टस्थानान्तरेष्वपि कंचित् कंचित् कालं विश्रम्य द्वित्रैः पंचषैर्वा दिवसैः तत्रोपस्थानं प्रसज्येत । एतेन सर्वथा प्रथमदिवसपक्ष एव शस्यते ।

मल्लिनाथमतेन शापावशेषकालसंख्यायाः समाधानमपि दर्शनीयम् । स तु श्रावणमावास्याम् आषाढस्य प्रथमदिवसरूपेण स्वीकृत्य ततः प्रभृति शापान्तदिवस- (कार्तिकशुक्लैकादशी) पर्यन्तं मासचतुष्टयं विंशतिदिवसैर्न्यूनं विज्ञाय स्वमतेन “आषाढस्य प्रथमदिवसे,” आषाढशुक्लप्रतिपदि मेघयात्रां निरूप्य ततः प्रभृति शापान्तदिवसं दिनदशकाधिकेन मासचतुष्टयेन व्यवहितं बहुमत्वा दशदिवसाधिक्यादिति

मेघदूते दूतयात्रादिवसनिर्णयः

४५

चेत् स्वपक्षेऽपि कथं सा विंशतिदिवसैः न्यूनत्वादिति सन्तोष्यम् । तस्मादीषद्वैषम्य-
मविवक्षितमिति सुष्ठुक्तं “प्रथमदिवस इति” व्यलिखत् ।

अपि चाऽत्र कविना पूर्णिमान्तो मासो गृहीत इति तेन नाकलितम् । तथा सति
आषाढस्य प्रथमदिवसे पौर्णमास्यां प्रेरितस्य दूतस्य तत्परदिन-(वार्त्तादानकाल)-
मारभ्य शापान्तदिवसं यावत् मासचतुष्टयं पञ्चभिर्दिवसैः न्यूनं भवति । मल्लिनाथमतेन
शापावशेषमासचतुष्टयं दशभिर्दिवसैरधिकं मन्मते तु पञ्चभिर्दिवसैः न्यूनमिति दिन-
दशकव्यवधानापेक्षया दिनपञ्चकव्यवधानस्य ग्राह्यता । “ईषद्वैषम्यमविवक्षित” मिति
तदुक्तन्यायेन ।

अन्यञ्चात्र — ‘यस्माद्दूतः प्रेष्यते तस्य रामगिरेर्देशे (उत्कलगंजामण्डल-
“रामगिरि”) नाम्नी मालभूमिरेव कालिदासवर्णितरामगिरिरिति प्रतिपादितम्
डाः हरेकृष्णमहतावसम्पादितायां “भंकार” पत्रिकायाम्) उत्कलभूमौ पूर्णिमान्त-
मासस्य प्रचलनमस्ति न तु दर्शान्तस्येति सर्वं समञ्जसम् । धनपतित्वेन यक्षाणां
वैश्यवर्णत्वं वैश्यानां च पूर्णिमान्तो मासः प्रसिद्धः “दर्शान्तः पूर्णिमान्तश्च
चान्द्रोऽयं विप्रवैश्ययोः ।” इति कालसारोद्धृतवचनात् ।

यदि वा आषाढशुक्लप्रतिपदि दूतयात्रा निरूप्येत तदा तत्परदिने शुक्ल-
द्वितीयाया निशीथे यक्षपत्नीसाक्षात्कारसमये—

पादानिन्दोरमृतशिशिरान् जालमार्गप्रविष्टान्
पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं सन्निवृत्तं तथैव ।

इति पञ्चवर्णितस्य गवाक्षमार्गप्रविष्टचन्द्रकिरणस्य सद्भावो न भवेत् ।
प्रथमदिवसपक्षे तु पूर्णिमापरदिननिशीथे यक्षपत्नी साक्षात्कारकाले चन्द्रकिरणानां
सद्भावो नापन्हवमर्हति निशीथपर्यन्तं रजनी ज्योत्स्नामयी निशीथे तु मेघस्य
वातायनसमीपगमनं संभवति ।

अत एव कविर्वर्षर्तोरव्यवहितपूर्वदिवसे आषाढपूर्णिमायां रामगियोभ्रमात्
मेघस्य प्रेषणं तद्वात्रावुज्जयिन्यामवस्थानं तत्परेद्यः प्रातरुज्जयिनीं परित्यज्य मध्याह्ने
कैलासे सुरवनितानां यन्त्रधारगृहत्वेन विलम्बनं सूर्यास्तकाले यक्षवाटिकायां
प्रवेशं च यथाक्रमं वर्णयित्वा

तालैः शिञ्जाबलयशुभगैर्नर्तितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥

इति यत्तु मुखेन मेघपरिचयार्थं मेघप्रवेशकालिकीं यत्तुगृहावस्थां दर्शयति ।

सूर्यास्तकालात् निशीथपर्यन्तं मेघं क्रीडाशैले स्थातुं निर्दिश्य विरहिण्या
गृहकर्मसम्पादनानन्तरं कामचिन्तायाः समुचिते काले उत्तरोत्तरप्रबर्धमानपीडया
त्रियमाणया यत्तुपत्न्या सह साक्षात्कारार्थं निर्दिशन् कविः यत्तुगृहसमीपे यामद्वया-
वस्थानेन तद्गृहे दृष्टिचेपेण च स्वचक्षुषा विरहिण्या दैन्यदर्शनं साधयति -

क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः
अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्त्तुमल्पाल्पभासः ।

खद्योतानां विलसितनिभां विद्यदुन्मेषदृष्टिमिति वर्णयन् ।

यदि वा वैष्णवमतेन शुक्लैकादशीमारभ्य मासप्रवृत्त्या आषाढशुक्लदशमी
तन्मासस्य प्रथमदिवसं परिकल्प्य तद्दिने प्रेषितस्य तत्परदिननिशीथे वार्त्तादानकाले
“शेषान् मासान् गणय चतुरः ।” इति कथनमत्यन्तं युज्यते तथापि कवेरनभिप्रेतत्वात् ।
तन्न समीचीनम् । अनभिप्रेतत्वं च—

पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषम्

निर्वेद्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

इति कार्तिकशुक्लदशम्याः परतोऽपि शरत्कालावस्थितिं वर्णयता कविना
स्पष्टं प्रकटितमेव ।

यदि आषाढशुक्लैकादश्यां सौरश्रावणारम्भं परिकल्प्य तत्पूर्वेद्युः प्रेरितस्य
दूतस्य वार्त्तादानकाले चन्द्रदर्शनं मासचतुष्टयात्मकशापान्तकालकथनं च संगच्छतेतरां
तदपि एकस्य कवेरेकस्मिन् लुद्रकाव्ये सौरसावनात्मकमासद्वयव्यवहारः सहृदय-
हृदयानि न रंजयेदिति उपेक्षणीयम् ।

अत एव आषाढपूर्णिमैव दूतरूपिमेघयात्रादिवसत्वेन महाकविना परिकल्पितं
इति सर्वैरवश्यं स्वीकर्त्तव्यम् । वार्षिकचातुर्मास्यव्रतग्रहणमपि तद्विवसमारभ्यानुष्ठीयते
तत्तल्यन्यायेन तद्दिने मेघप्रसरवर्णनमपि न लोकशास्त्राण्यतिक्रामति । तेन
शुद्धः पाठः —

“आषाढस्य प्रथमदिवसे” इत्येव मन्तव्यः

इति शम् ॥

— ० —

महाकवेः कालिदासस्य समयः

परिङ्कतश्रीवलदेवमिश्रो ज्यौतिषाचार्यः पाटलिपुत्रस्थः

कालिदासकवेर्देशस्य समयस्य च विषये बहूनि मतान्तराणि सन्ति । तेन आत्मनो देशः कालो वा स्वग्रन्थेषु न कचिदपि कीर्तितः । ज्योतिर्विदाभरणनामा फलितज्यौतिषप्रबन्धः केनचित् कालिदासनाम्ना गणकेन कृत इत्यत्र नास्ति संशयावसरः, किन्तु स गणककालिदासः आत्मानं रघुवंशादिग्रन्थप्रणेवृत्तेन निर्दिशन्नपि प्रसिद्धकवेः कालिदासाद् भिन्न एव । तस्यैवमात्मनिर्देशे अवश्यं कारणान्तराणि भवेयुः येषां विचारोऽत्र अप्रासङ्गिकः स्यात् । अस्तु कालिदासकवेः समयनिर्द्धारणे तस्य ग्रन्थाः, परवर्तिग्रन्थकारैस्तस्य उल्लेखः, शिलालेखाः, तथाविधं प्राचीनं प्रमाणान्तरं वा आधारो भवेत् । प्रस्तूयमानेऽस्मिन् प्रबन्धे रघुवंशमाधारीकृत्य ज्यौतिषशास्त्रसिद्धान्तानुसारं कालिदाससमयनिर्णयप्रयासः क्रियते । पाठकाः स्वयं ममैतन्मतस्य युक्तत्वमयुक्तत्वं च विवेचयिष्यन्ति ।

ज्यौतिषशास्त्रे एकम् आकाशे निरक्षपूर्वापरवृत्तं कल्पितम् यत् नाडीवृत्तमिति विषुवद्वृत्तमिति वा अभिधीयते । अस्य वृत्तस्य प्रत्येकं बिन्दुः उभयोर्ध्रुवस्थानयोर्नवतितमे अंशे पतति । अस्य मण्डलस्य धरातले ये देशाः सन्ति ते निरक्षा अक्षांशरहिता भवन्ति तथा तत्र दिनस्य रात्रेश्च मानं सदा समं ३० दण्डात्मकं भवति । एवमेव यन्मण्डलं भगवान् सूर्यः प्रतिक्रान्तिं परिक्रामति तत्क्रान्तिमण्डलमिति क्रान्तिवृत्तमिति वा अभिधीयते । अनयोर्द्वयोर्वृत्तयोः आकाशे यस्मिन् स्थानद्वये योगो भवति तत्स्थानद्वयं विषुवबिन्दुरिति विषुवचिह्नमिति वा उच्यते । यदा सूर्यः अनयोरेकतरस्मिन् बिन्दौ समायाति तदा रात्रेर्दिनस्य च मानं समं भवति ।

किन्तु क्रान्तिवृत्तस्य चलत्वात् अयं बिन्दुरपि चलः । बिन्दोरियमेव गतिः अयनांशः (इण् गतौ, अयनं गमनम्, तस्य अंशः) इत्युच्यते । अयनञ्चेदानीं २२ अंशेभ्योऽधिकं सम्पन्नम् । आधुनिकवेधविदां मतं यत् ७२ वर्षैः अयं बिन्दुः एकैकमंशम् अतिक्रामति ।

सूर्यसिद्धान्तमतेन क्रान्तिमण्डलविषुवमण्डलयोर्योगः मेषादि (अश्विन्यादिरेवत्यन्त) बिन्दौ आसीत् । 'पौष्णान्ते भगणः स्मृतः' इत्युक्तत्वात् । अनयोर्मण्डलयोरयं

योगस्तदारभ्य सप्तविंशत्यंशपर्यन्तं पश्चिमतः पूर्वतो वा अपसरति । अद्य अयं योगः मेषादिबिन्दुतः पश्चिमस्यां द्वाविंशतमे अंशे वर्तते । इयं वर्तमानकालिकी स्थितिः । कालिदासस्य ग्रन्थविशेषात् प्रतीयते यद् यस्मिन् काले कालिदासो रघुवंशकाव्यं व्यरचयत् तदा अयनांशो नासीत् अर्थात् तदा क्रान्तिमण्डलविषुवमण्डलयो-
र्योगो मेषादिबिन्दौ आसीत् । अत एतत् निश्चेतुं शक्यते यद् द्वासप्ततिसंख्याया
अद्यतन्याम् अयनांशसंख्यायां गुणितायां या संख्या लभ्येत तावन्त्येव वर्षाणि पूर्वं
कालिदासस्य स्थितिरिति ।

इदानीं रघुवंशस्थेन प्रमाणेन एतत् साधनीयं यद् रघुवंश-निर्माण-काले विषुवबिन्दुः मेषादिबिन्दावासीदिति । एतत्प्रसङ्गे इदमपि ज्ञातव्यं यद् यदा सूर्यः प्रथमविषुवचिह्नात् अर्थात् नाडीक्रान्तिवृत्तस्य सायनमेषादियोगात् नवतितमे अंशे अवस्थितो भवति तदा सौम्यायनस्य समाप्तिः याम्यायनस्य आरम्भश्च भवतः । तदा दीर्घतमं दिनं लघुतमा च रात्रिः । तथैव यदा सूर्यः सायनतुलादियोगात् नवतितमे अंशे स्थितो भवति तदा याम्यायनस्य अन्तः सौम्यायनस्य आरम्भश्च । तदा दीर्घतमा रात्रिः लघुतमं च दिनम् । इयमेव वास्तविकी स्थितिः ।

कालिदासेन एतावदेव अभिधीयते यत् सूर्यो यदा नवतितमे अंशे (मेषादि-
बिन्दुतः इति अर्थतो गम्यते) आसीत् तदा उत्तरायणं समाप्तं दक्षिणायनञ्च
आरब्धम् तथा दीर्घतमं दिनं लघुतमा च रात्रिरवर्तिषाताम् । तदेतत् कालिदासस्य
वाक्यम्—

अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं
दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।
आनन्दशीतामिव वाष्पवृष्टिं
हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥
प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्र-
मत्यर्थमेव क्षणदाऽत्र तन्वी ।
उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ
जायापती सानुशयाविवास्ताम् ॥

रघुवंशम्; सर्गः १६, श्लोकौ ४४-४५ ॥

अनयोः श्लोकयोरयमर्थः—यदा सूर्यः अगस्त्यचिह्नेन युक्तस्य अयनस्य समीपं प्रत्यावृत्तः तदा उत्तरा दिक् प्रसन्ना अभूत् । सा महतीं वाष्पवृष्टिम् अकरोत् । तदा तापोऽतीव अवर्धत । दिवसो दीर्घः रात्रिश्च लघ्वी । एवं दिनरूपः पतिः रात्रिरूपा पत्नी च परस्परं विरुद्धां क्रियां कुर्वन्तौ सन्तापमिव अन्वभवताम् ।

इह निदाघवर्णनं कवेरभीष्टम् । यथा प्रोषितभर्तृका आगतं पतिं प्राप्य प्रसीदति, तथैव दक्षिणस्याः चरमां सीमां गतं स्वपतिं सूर्यं प्राप्य उत्तरा दिग् नितान्तम् आनन्दमविन्दत । यदा सूर्यः उत्तरस्याः परां काष्ठां समारभ्य दक्षिणस्याः परां काष्ठां यावद् भ्रमति तदा स कालो दक्षिणायन इत्युच्यते; यदा च दक्षिणस्याः परां काष्ठामारभ्य उत्तरस्याः परां काष्ठां यावद् भ्रमति तदा स समयः उत्तरायण इति कथ्यते ।

द्वितीयस्य श्लोकस्य अयमर्थः—तापः अवर्द्धत । दिवसो दीर्घतमः संवृत्तः रात्रिश्च लघुतमा । रात्रिदिवसयोरेष तापः जायापत्योः प्रणय-हानिजन्यः सन्ताप इव प्रतीयते ।

आभ्यां श्लोकाभ्याम् एते विषयाः स्पष्टीभवन्ति —

(१) सूर्यः अगस्त्यचिह्ने अर्थात् मेषादिबिन्दोः नवतितमे अंशे आसीत् ।

(२) उत्तरायणस्य अन्तो दक्षिणायनस्य आरम्भश्च जातौ ।

(३) तदा दीर्घतमं दिनं लघुतमा च रात्रिरासीत् ।

अयमगस्त्यतारको विषुववृत्तात् दूरं दक्षिणस्यां वर्तते । तस्य दक्षिणशरः ७० अंशाः भोगश्च ६० अंशाः । तथा च सूर्यसिद्धान्ते—‘अगस्त्यो मिथुनान्तगः’ । अत्र चिह्नशब्दस्य अर्थः स्थानम् । अर्थात् क्रान्तिवृत्ते अगस्त्यतारकस्य स्थानं भोग इत्युच्यते । तथा हि श्रीभास्कराचार्यो गोलाध्याये

क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानचिह्नं

यदा स्यात् कुजे नो तदा खेचरोऽयम् ।

यतः स्वेषुणोत्तिप्यते नाम्यते वा

कुजान्तेन दृक्कर्म खेटोदयास्ते कृतम् ॥

अर्थात् यदा सूर्यभिन्नस्य कस्यचिद् ग्रहस्य क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानं क्षितिजगामि भवति तदा स ग्रहः स्वयं क्षितिजे न तिष्ठति किन्तु स्वशराग्रे तिष्ठति । अतो ग्रहस्य

उदये अस्ते च दृक्कर्मसंस्कारः क्रियते, अर्थात् सा क्रिया 'क्रियते यया स ग्रहः चित्तिजे दृश्यते । तं ग्रहं कदम्बतारां च संश्लिष्य कृतं वृत्तं यत्र क्रान्तिवृत्तं क्राम्यति तदेव तस्य ग्रहस्य स्थानम् अभिधीयते । अगस्त्यस्य तथा स्थानं मिथुनान्ते अर्थात् मेषादितो नवतितमे अंशे ।

पूर्वलिखितेषु त्रिषु निश्चयेषु प्रथमेन सूर्यस्य मेषादितो नवतितमे अंशे स्थितिः सिध्यति, द्वितीयेन तदा दक्षिणायनस्य आरम्भः सिध्यति; तृतीयेन च तदा मेषादिबिन्दावेव क्रान्तिवृत्तयोग आसीदिति सिद्धयति । एभिः प्रमाणैश्च तदा अयनांशाभावः सिद्धो भवति इदानीम् अयनांशा द्वाविंशतिः । ७२ वर्षैश्च एकोऽंशो वर्धते । अतः २२ संख्यायां ७२ संख्याया गुणितायां १५८४ संख्या लभ्यते । तथा च इयन्त्येव वर्षाणि पूर्वं कालिदासेन रघुवंशकाव्यं लिखितं भवेदिति स्पष्टमायाति । स च कालः ३७७ तमः ख्रीष्टाब्दः ।

सम्प्रति २२ अंशतोऽपि कतिभिश्चित् कलाभिरधिका अयनांशाः । अतः किञ्चित् ततोऽधिकमपि पूर्वं कालिदासस्य समयः सिध्येत् कालिदासो ज्यौतिष-सिद्धान्तविज्ञ आसीत् न वेति न कथयितुं शक्यते किन्तु काव्यरचनापरेणापि तेन एतद्विषये यत्किञ्चिदप्यभिहितं तेन अस्माभिरेतत् 'निश्चेतुं' शक्यते यत् कियान् अगस्त्यस्य भोगः कदा अयनं प्रवर्तते कदा च दीर्घतमं दिनं भवतीत्येतावतोऽपि विषयान् अवश्यम् अज्ञासीत् ।

मन्ये तस्मिन्नेव काले भारतीयनिबन्धकारैरुक्तम्—“मकरकर्कटयोः सौम्यायनं निरुक्तमिति” अर्थात् 'यदा सूर्यो मकरराशौ प्रविशति तदा उत्तरायणं भवति यदा च कर्कस्यादौ मिथुनस्यान्ते सूर्यः तिष्ठति तदा दक्षिणायनं भवति । स एवायं नियमो भारतवर्षे शास्त्रीयदृष्ट्या अद्यापि प्रचलति । सम्प्रति एप्रिल-मासस्य चतुर्दशे दिने मेषसंक्रान्तिः अर्थात् विषुवदिनं भवति, तथा जुलायिमासस्य पञ्चदशे षोडशे वा दिने कर्कसंक्रान्तिः दक्षिणायनारम्भश्च । वस्तुतः अस्मात् दिनात् २२ वा २३ दिनानि पूर्वमेव अर्थात् जूनमासस्य द्वाविंशे त्रयोविंशे वा दिने दक्षिणायनारम्भो भवति । यतो देशोऽयं शास्त्रपद्धतिमेव अनुसरति न तु चास्तविकीं स्थितिम् । अतो वर्षाणां पञ्चदशभिः शतैरपि अद्य तत्र न परिवर्तनमायातम् ।

कालिदासकुसुमाञ्जलिः

श्रीयुगेश्वरभा,वाँसी (भागलपुरस्थः)

नाविदितमस्ति तत्रभवतां भवताम्महानुभावानां यत् किल महाकविकालिदासः परमकारुण्यशालिना भगवता परमेश्वरेण निमित्ते जगतीतलैकभागे विविधपदार्थ-सनाथेऽस्मिन् भारते स्वप्रभवमासाद्य समासाद्य च मिथिलाभूम्यधिष्ठातृश्रीजगदम्बा-प्रसादं स्वसम्पादितकाव्यकलापैरनेकदिग्देशान्तरव्यापि यशसा देशमिममलञ्च-कारेति । स एवाऽयं संस्कृतसाहित्यस्य प्रधानतमः कविरस्ति कालिदासः । समस्त-भूमण्डले महाकवेरस्यैव यशः स्मृतिपथमारोहत्येवाऽधुनाऽपीति के न जानन्ति, कुटिलकालचक्राऽन्तर्हितेऽप्यस्मिन् महानुभावे “कीर्तियस्य स जीवती”ति प्राचीनकथां सार्थकतां प्राप्यअधुनाऽपि स जीवत्येवं सचेतसां चेतांसि चमत्करोत्येव चेति किमन्यद्वाच्यमस्ति । रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्, मेघदूतमिति काव्यत्रयम्, अभिज्ञान-शाकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयमिति नाटकत्रयञ्चानेन महाकविना व्यरचीत्यपरं तस्य जीवितत्वप्रमाणम् । ऋतुसंहारोऽप्यस्यैव कृतिर्भण्यते लोकैः । एतदतिरिक्तान्यन्यान्यपि बहूनि काव्यकुसुमानि कालिदासरचितानीति प्रसिद्धानि ।

अधुना केवलमहं रघुवंशादिकर्तुः कालिदासस्य काव्यसौन्दर्यमाश्रित्यैव किमपि वैलक्षण्यं लक्षयितुं यते । कालिदासस्य सूक्तिविषये बाणभट्टेन त्वेवं प्रत्य-वादि—‘निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु । प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते’ इति । एकेन केनापि कविना त्वेवं प्रतिपादितम्—‘पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः । अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादानामिका सार्थवती बभूव’ इति । अपरेण केनाप्यालोचकेन त्वेवं व्यलेखि—‘काव्येषु नाटकं रम्यं नाटकेषु शाकुन्तला । तत्राऽपि तु चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टय’ मिति । महाकवेरस्य सकल-कृतिषु अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकमपूर्वप्रसूनमस्ति । सकलदृष्ट्याऽभिज्ञानशाकुन्तलमि-ति विलक्षणैव रचना कवेः प्रतिभाति । अभिनयस्यास्य कथावस्तु, पात्राणां चरित्र-चित्रणम्, सुललितकथोपकथनम्, काव्यसौन्दर्यपरिपूर्णोपमा, यथास्थानं प्रयुक्त-सूक्तयः, सर्वापेक्षया विविधप्रसङ्गानां ध्वन्यात्मकता इत्यादि सर्वं तथाद्भुतं वर्णित-मस्ति येनेदं सर्वतोमूर्द्धन्यमिवाभाति । अभिनयेऽस्मिन् कविना कथाया आरोहा-

वरोहः परमरमणीयभावेन सम्पादितः, कथाया मर्मस्पर्शिनः प्रसङ्गा अनेन साधु परिचितास्त एव वर्णिताश्च विस्तरशः, सखीभिः सहोद्याने वृक्षमूलेषु जलसेचनम्, तत्रैव परस्परं चपलालापः, शकुन्तलाम्प्रति दुष्यन्तानुरागः, कण्वाश्रमात्प्रस्थानसमये शकुन्तलायाः शोकः, राज्ञा तिरस्कृतायाः शकुन्तलाया रोषः, अङ्गुलीमुद्राधिगमादुत्तरं शकुन्तलायाः सतिरस्कारं प्रत्याख्यानं स्मारंस्मारं दुष्यन्तस्य पश्चात्तापः, इमे प्रसङ्गा रसभावविभूषिताः सुदृढं वर्णिताः कालिदासेन । माधुर्य्यमादायैव कथा प्रारभ्यते । मध्ये संयोगवियोगयोर्विशालपथमतिक्रम्यान्ते पत्न्यादिसमवायः संयोगमङ्गलमयमधुरतायामेव पुनरभिनयस्य परिसमाप्तिरपि भवतीति सहृदयानां चेतसि निरतिशयचमत्कारमाविष्करोति ।

शाकुन्तले यथास्थलं ध्वन्यात्मकसङ्केतोऽपि सचेतसां चेतो निमज्जयति तथैवानन्दसागरे । नाटकेऽस्मिन् कालिदासस्य सर्वाधिकचमत्कारस्तस्य ध्वन्यात्मकसंकेतेषु विद्यते । कवेरस्मिन्निदमेव विलक्षणं साफल्यं यत्किमपि वस्तु कुत्रापि निष्प्रयोजनं नाऽभिहितम्, कोऽपि पात्रविशेषः, किमपि कथोपकथनम्, काऽपि घटना, किमपि प्राकृतिकदृश्यम् नालीकं नाऽपि प्रयोजनमन्तरा निहितमस्तीति निश्चप्रचम् ।

अभिनयारम्भ एव ग्रीष्मसमयं वर्णयन् कविः पाटलसुगन्धिभिलितवनवायोः सुगन्धियुक्तत्ववर्णनेन भाविदुष्यन्तशकुन्तलामिलनम्, शीतलच्छायायां शयानस्य त्वरितमेव निद्राधिगमवर्णनेन मध्ये निद्राप्रभावेण शकुन्तलाविस्मरणम्, ग्रीष्मकालीनदिवावसानसमयस्य रमणीयत्ववर्णनेनाभिनयान्तिमभागस्य सुखदत्वं च सूचयति । यथोक्तम्—

‘सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गिसुलभवनवाताः ।

प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥

इत्थमेव नाटकारम्भे—‘ईषदीषच्छुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेशरशिखानि ।

अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि’ इति ।

प्रासङ्गिकसंगीते भ्रमरद्वारा शिरीषकुसुमानामीषदीषच्छुम्बनप्रतिपादनेन दुष्यन्तस्य शकुन्तलायाश्च परस्परमिलनमल्पस्थायि भवेदिति संकेतो द्योत्यते ।

यदा राजा धनुषि बाणं सन्धाय मृगमनुसरति तदैव तपस्वी मध्ये समागत्य राजानं वारयति—भो भो राजन् ! आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः इति । अत्र हरिणशब्देन शकुन्तलाविषयेऽपि संकेतोऽस्ति या हरिणसमानैवासहाया

शुद्धस्वभावाऽस्ति साऽपि रक्षणीया भवद्भिः, क हरिणानाञ्चञ्चलं जीवनम् क च ते
 बज्रसमकठोरबाणाः । अनेनाऽपि शकुन्तलाया असहायत्वं सरलता च तथा राज्ञो
 निष्ठुरत्वं चेति कविना मर्मस्पर्शी संकेतोऽवधारितः । यदा शकुन्तलादुष्यन्तयोर-
 नुरागः सम्यग्बद्धं तदैव नेपथ्ये भो भोस्तपस्विनः ! तपोवनसन्निहितसत्त्वरक्षणाय
 सज्जीभवन्तु भवन्तः प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी राजा दुष्यन्तः इति श्रूयते ।
 अस्मिन्नपि कथने दुष्यन्तहस्तेन शकुन्तलारक्षायां संकेतः प्रतीयते । परं स संकेतः
 केनाऽपि न श्रुतः नाऽपि शकुन्तला केनाऽपि रक्षिता च । एतेन तात्कालिकस्थितेः
 करुणाजनकत्वमतीव वर्द्धत एव । एवमेव चतुर्थांकप्रारंभिकभागे कण्वशिष्येण प्रभात-
 समयमधिकृत्य शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्र भवता प्रवासात्प्रतिनि-
 वृत्तेन महर्षिणा कण्वेन, तत् प्रकाशं निर्गत्याऽवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या
 इति परिक्रम्यावलोक्य च—हन्त ! प्रभातप्राया रजनी । तथा हि—

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनामाविष्कृतारुणपुरस्सर एकतोऽर्कः ।
 तेजोद्वयस्य युगपद्वयसनोदयाभ्यां लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु । इति
 अपि च—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वतीयं दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
 इष्टप्रवासजनिता न्यबलाजनेन दुःखानि नूनमतिमात्रदुरुद्धानि ॥

इति वर्णनायां यन्निरन्तरं सुखदुःखयोः सहभावेन स्थितेस्तथा प्रियवियोगे
 विरहिण्या असह्यदुःखस्योल्लेखोऽकारि—इति दुष्यन्तद्वारा शकुन्तलापरित्यागविषये
 पृष्ठभूमिरिव सम्पद्यते ।

अपि च, पञ्चमांके—राज्ञी हंसपदिका
 अभिनवमधुलोलुपो भवांस्तथापरिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम् ।
 कमलवसतिमात्रनिवृत्तो मधुकर ! विस्मृतोऽसि एतां कथम् ॥

इति संगीतं गायति । तत्र राज्ञो मधुकरवृत्तयै हंसवत्योपालब्धो राजा दुष्यन्तः ।
 दुष्यन्तेनाऽपि सकृदेव हंसवत्या साकमनुरागः कृत इति स्वीकृतम्—सकृत्कृतप्रणयोऽयं
 जन इत्यन्तरार्थ इत्यादिना । अनेन प्रसङ्गेन कविना गम्भीरसंकेतोऽयं द्योत्यते यद्
 दुष्यन्तः शकुन्तलां दुर्वाससः शापेन वरं विस्मृत्य परित्यक्तवान् परं सकृदेवानुरागं
 विधाय प्रियाया उपेक्षाविधानं दुष्यन्तस्य स्वाभाविकमेव । प्रियास्वन्यास्वप्येवमेव

व्यवहार आसीत्तस्य महानुभावस्य राज्ञः । एवमेव तत्कर्तृकशकुन्तलापरित्यागोऽपि स्वाभाविक एवेति न काचिन्नवीना प्रवृत्तिः प्रतिभाति ।

अनेनैव प्रकारेण ध्वन्यात्मकसंकेतद्वारा कालिदासेन सप्तमाङ्के दुष्यन्त-शकुन्तलापुत्रसम्मेलनाय सुखदष्टष्टभूमिर्निर्मायि इन्द्रो राज्ञे दुष्यन्तायापूर्वसम्मान-प्रदानमकरोत् । पश्चात् हेमकूटपर्वते प्रजापतेराश्रमं गत्वैव राजानुभवति यदहममृत-सरसि स्नानं करोमि इतीत्थं संकेतोत्तरं शकुन्तलादुष्यन्तयोर्मिलनमतिशयमनोहरं भवति । एवं यथास्थानं ध्वन्यात्मकसंकेताश्लिष्टं कालिदासकाव्यमतीवरमणीयता-माविष्करोति चमत्करोति च सहृदयहृद्यमिति ।

अभिज्ञानशाकुन्तले नाटकीयतासहकृतकाव्यांशोऽपि यथेष्टभावेनैव संयुज्यते । शृङ्गाररसोऽत्र प्राधान्येन प्रतीयते । तयोः संयोगवियोगोभयपक्षस्य सम्यक् परिपाकोऽपि तथैव । एतदतिरिक्तं हास्यवीरकरुणरसाभिव्यक्तिरपि यत्र निरावरणमेवाभूत् । यथास्थानमनुपमोपमामनोहारिण्युत्प्रेक्षा च न केवलं पाठकानेव चमत्करोति किन्त्व-भीष्टभावोज्ज्वलतामुदीपयितुमपि साहाय्यमाचरति । समस्ताभिनये कालिदासेन सन्निविष्टोपमोत्प्रेक्षाणामुपयोगः कुत्राऽपि केवलमलंकारप्रदर्शनार्थं नाकारि परं प्रति-स्थलमुपमोत्प्रेक्षा वाऽर्थोभिव्यक्तिरसप्लावितां सम्पादयितुं सहानुभूतिमनुमोदयति महाकविकालिदासः स्वीयनैसर्गिकोपमाप्रदर्शनाय निरतिशयप्रसिद्धिं प्राप्तः संस्कृत-साहित्ये । शाकुन्तलेऽपि महाकवेरस्यौपयिकोपमाचयनशक्तिर्निरावरणम्प्रकाशमाश्रिता ।

एकत्र शकुन्तलामालक्ष्य राजा दुष्यन्तः कथयति सा आकृतोपभोगं पुष्पमिव, नखैरच्छिन्नं पल्लवमिव, अखण्डितं रत्नमिव, अगृहीतास्वादं सद्यः समानीतं मधु इव प्रतिभातीति । इत्युद्विक्तोपमासमवायेन शकुन्तलासौन्दर्यस्यैकमद्भुतं लावण्य-मस्माकं समक्षमापतति ।

यथा—अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं करुहै—

रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥

प्रकारेणैवानेन पंचमाङ्के परित्यजन् शकुन्तलामालपति दुष्यन्तः । यथा-
कूलङ्कषा नदी तीरवर्त्तिवृत्तान् पातयति स्वीयजलञ्चाविलयति तथैव त्वं स्वकुलं

कालिदासकुसुमाञ्जलिः

५५

कलङ्कयितुं माञ्च पातयितुमिच्छसीति । यथा—कणौ पिधाय शान्तं पापम् व्यपदेश-
माविलयितुं किमीहसे माञ्च पातयितुम्, कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्चेति ।

अत्रैवंभूतया नद्या प्रदर्शितोपमा राज्ञो मनोभावमभिव्यञ्जयितुं विशिष्टभावेन
साहाय्यं विदधाति ।

एवमेव यदा शकुन्तलाद्वितीयः कण्वशिष्यसमुदायो दुष्यन्ताभ्याशमुपगतः
स्तदा दुष्यन्तस्य दृष्टिस्तपस्विमध्ये शकुन्तलोपरि पतति । तत्र शकुन्तलाया लावण्यस्य
सातिशयं वर्णनमकृत्यैव कविर्दुष्यन्तेन तपस्विनामेषां मध्ये अवगुण्ठनवती केयं
सुन्दरी या परिपक्वपाण्डुपत्राणाम्मध्ये नवकिसलयसदृशी सम्यगवभाति इति
वाचयति । यथा—राजा शकुन्तलां निर्वर्ण्य अये ! अत्र केयमवगुण्ठनवती नाति-
परिस्फुटशरीरलावण्या मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् इति ।
साधारणोपमेयं पाण्डुपत्रकिसलयसादृश्यद्वारेण शकुन्तलासौन्दर्यस्य परिपूर्णभावेन
चित्राङ्कनमकारि कालिदासेन । एवमेव—सर्वदमनमवेक्ष्य दुष्यन्तः कथयति परमप्रतापी
बालोऽयमग्निस्फुल्लिङ्ग इवाभाति—यः प्रदीप्ताग्निस्वरूपो भवितुं समिधं प्रतीक्ष्यत इति ।
अनेनोपमाप्रदर्शनेन न केवलं शिशोस्तेजस्वित्वमवधारितम् प्रत्युत बालोऽयमग्रे गत्वा
महाप्रतापी चक्रवर्ती सम्राट् भवितेति सूचयति । इत्थमतिशयमनोरमोपमोदाहरणं
शकुन्तले दर्शयितुं शक्यते कालिदासकृतमनेकशः । अत एवोपमाकालिदासस्येति
कथनं सङ्गतिपथमारोहति । नितरां तथ्यमिदमस्ति यदुपमाप्रदर्शने महाकवेरस्य
विशिष्टकौशल्यमधिगतमासीत् कालिदाससदृशमनोरमोपमाऽन्यकवीनां रचनाप्रबन्धे
दुर्लभास्तीत्यपि निश्चप्रचम् । सर्वातिशायिवैशिष्ट्याश्लिष्टमुपमाकौशल्यं कालिदासस्यैव
प्रतिभाति यत्तत्तु तस्य काव्यपटुत्वस्यैकं सामान्यमङ्गमेवास्ति । स्वीयमनोभावमभि-
व्यञ्जयितुमथ वा कमपि रसविशेषं परिपक्वं विधातुमथ वा कस्यापि भावविशेषस्य
तीव्रतमानुभूतिमुद्दीपयितुं विविधप्रणाली कालिदासस्य सम्यगधिगतासीत् ।
प्रासङ्गिकशब्दसञ्चयेन स्वाभिलषितभावौपयिकच्छन्दस्सङ्गहेण व्यञ्जनाशक्तिप्रयोगेण
च कालिदासेन स्वीयरचनाशैली सविशेषं रमणीया कृता । यत्र कालिदासः शकुन्त-
लायाः सौन्दर्यमवर्णयत्तत्र न केवलमुपमोत्प्रेक्षाद्वारेण शकुन्तलायाः स्वरूपचित्रण-
मात्रेणैवातुतुषत् ।

प्रथमं तु कविर्दुष्यन्तेनाऽवादयत्—यदि तपोवननिवासिषु सौन्दर्यमेवमस्ति
तदा वनलताभिरुद्यानलता तिरस्कृतेति मन्तव्यम् । यथा—(निपुणं निरूप्य) अहो !
मधुरमासां दर्शनम् ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिरिति ।

पुनर्दृष्यन्तमुखादवाचयत् कविः इत्थं शकुन्तलासदृशरूपलावण्यसम्पन्न-
कन्याया आश्रमनियमपालने नियोगो नीलोत्पलपत्रधारया शमीतरुच्छेदनमिव नितरां
विरुद्धमिव भवति महर्षेरिति । यथा—(सविस्मयम्)—अहो ! असाधुदर्शी खलु
भवान् कण्वः य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते —

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः तपःकलमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यतीति ।

अतः पश्चात् कालिदासः कथयति यत् शकुन्तलाया रूपमित्थं मनोहरमस्ति
यत्स्थूलवस्त्रधारणेऽपि न किमपि सौन्दर्य्यशैथिल्यं प्रतीयते प्रत्युत वर्द्धत एव । यतः
सुभगो जनो यत्किमपि धारयति तदाभूषणमेव भवति । यथा—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनाऽपि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनाऽपि तन्वी ।

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनामिति ॥

अतः परं राजा शकुन्तलायाः सुकुमारशरीरस्य तुलना पुष्पभाराक्रान्तहरित-
लतया सम्पादिता । यथा—तद्विलक्षणसौन्दर्य्यस्वरूपं पाठकानां समक्षं चित्रितमिव
समुपतिष्ठते । तदुत्तरं तादृशसौन्दर्य्यानुभूतिं चरमावधिं चुम्बयितुं कालिदासेनैको
भ्रमर उपस्थापितो यः खलु शकुन्तलाननं विकसितपुष्पमेकमवबुध्य तद्रसपानाय
तदुपर्य्यभिवर्त्तते । यथा—

यतो यतः षट्चरणोऽभिवर्त्तते ततस्ततः प्रेरितवामलोचना ।

विवर्त्तितभ्रूरियमद्य शिञ्जते भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम् ॥ इति ।

इत्थं कालिदासेन शकुन्तलायाः सौन्दर्य्यं चित्रयितुं नाऽलङ्कारसाहाय्यं
तथाऽङ्गीकृतम् यथा व्यञ्जनावृत्तेः । एवञ्च व्यञ्जनावृत्तिरेव तु काव्यस्य जीवितत्वमु-
ररीकृतमस्ति यामाश्रित्य काव्यमुत्तमं सर्वातिशायि च भवति । मुख्यतया कालिदासः
सौन्दर्य्यानुरागी कविरासीदिति सर्वं विदितमेव । तेन यत्र कुत्राऽपि सौन्दर्य्यमवलोक्य

कालिदासकुसुमाञ्जलिः

५७

कितं तस्य त्वरितमेव चित्रणमकारि । प्रकृत्याकृत्युभयरूपसौन्दर्यवर्णने तस्य मनः पूर्णतया संलग्नं भवति स्म । प्रायः महाकवेरस्य सर्वविधप्रबन्धानां मुख्यो रसः शृङ्गार एव । अत एव कथ्यते कालिदासेन सह शृङ्गारस्य सुललितवर्णने कोऽपि स्पर्धा कर्तुं न शक्नोति । शृङ्गाररसस्य स्थायिभावो रतिरनुरागो वा भवति । सौन्दर्यानुरागयोः प्रायः साहचर्यमेव लभ्यते । सौन्दर्यमनुरागोद्दीपकम् । तथा-विधोनुरागः असुन्दरमपि सुन्दरं विदधाति । कालिदासेन यत्सौन्दर्यं स्वीयकविने-त्राभ्यां साक्षात्कृतम् तत्सृष्टिपरम्परया विभिन्नभावेन सर्वत्र व्याप्तमस्ति । मानवस्तु सौन्दर्यस्यैकमङ्गमस्ति । महाकविनाऽनेन न केवलं शाकुन्तले प्रत्युत कुमारसंभवरघु-वंशयोरपि नारीसौन्दर्यस्योपमा लताभिः पुष्पैश्च प्रदर्शिता यया स्पष्टमेवैतद् यत्कालिदासस्य दृष्ट्या सौन्दर्यं जडचेतनयोस्सर्वत्र समानभावेनैव व्याप्तमस्तीति किमपरं वक्तव्यमस्ति ।

प्रकृत्या सह कवेरस्य गम्भीरानुरागोऽस्ति । प्रकृत्या सममित्यमनुरागः आत्मीयता च नैवोपलभ्यते कविष्वन्येषु । नाटकेऽस्मिन् न केवलं हरिणमयूरावेव शाकुन्तलासहचरौ किन्तु तत्रत्यारण्यज्योत्स्नालता तस्या भगिनीव भवति यस्याः परिणयश्चूतवृक्षेण सह कारितः । तत्रस्थबालपादपैः साकं तस्याः सहोदरस्नेहोऽस्ति । कालिदासस्यास्यां क्रान्तिदर्शिन्यां कविकल्पनायां किमपि सत्यमन्तर्निहितमस्ति । सहवसन् पशुः पक्षी च मनुष्यैः सह परिचितो भवतीति प्रसिद्धम् । स निरतिशयं स्नेहमाचरति तैः सह । एतद्विषयकोदाहरणान्यपि बहूनि सन्ति नाटके । यत्र च परिचिताः पशुपक्षिणः सहस्थापिमानवानां सुखदुःखयोस्तद्भोगिनो दृश्यन्ते तेऽपि । मानवैः सह पशुपक्षिणामेषामेतावन्मात्रमेव तु सम्बन्धोऽस्ति यदुभावेव सजीव-प्राणिनौ स्तः । परमुभयोर्योनिः पृथक् पृथगस्ति । भाषाऽपि तथैव पृथगेव । आहारा-दिकमपि भिन्नमेव । तदपि सहवासप्रभावेण तयोः परस्परं दृढतरं परिचयः समागच्छति । स्वाभिमतेषु पशुपक्षिषु सुखदुःखयोर्मनुष्येषु पूर्णसहानुभूतिर्भवति तथैव पशुपक्षिणोऽपि मानवान् प्रति सहानुभूतिं प्रकटयति । परमद्य वैज्ञानिकैरसंदिग्धं प्रमाणितं यद्वृक्षेषु लतासु च तथैव जीवनमस्ति यथा पशुपक्षिणोर्मनुष्येषु च । एते वृक्षादयोऽपि सुखिनो दुःखाभिभूताश्च भवन्ति । तथा च चिरसमयं यावत्सहवासिनः पशुपक्षिणो यथा मानवान् प्रति व्यवहरन्ति तथा नास्ति संभवः किं यद्विलम्बकाल-मभिव्याप्य सहवासहेतुना एते जीवितवृक्षादयोऽपि मानवप्राणिनः प्रति परिचिता भवेयुः सुखदुःखयोः सहानुभूतिमपि प्रदर्शयेयुरिति । वर्णनमेतत्प्रचुरभावेन शाकुन्तले

प्रादर्शि कविना । कालिदासेन सत्यमिदं केन विधिनाऽनुभूतमिति प्रतिपादयितुं वयं न पारयामः । किन्त्वद्य विषयोऽयं वैज्ञानिकदृष्ट्या अवितथमेव सुसंगतं प्रतीयते यन्मानवानां न केवलं पशुपक्षिभिः सहैव प्रत्युत वृक्षैर्लताभिः सहापि ऐकात्म्यं स्थापितं भवितुमर्हति । सम्यगनुभूतमैकात्म्यमिदं कालिदासेन । अत एव कवेरस्य वर्णने मानवप्रकृत्योः परस्परं पूर्णधनिष्ठरूपेणैकतामापन्नयोरुभयोः सौन्दर्यं पृथक्कारेण निरूपयितुमतिकठिनमेव प्रतिभाति । महाकवेरस्य प्रकृतिमानवभावनया सह निरतिशयसहानुभूतिं प्रकाशयति । यदा शकुन्तलाया हृदयं कण्वाश्रमात्प्रस्थानकाले शोकभारेणातीव विह्वलतमभूत्तदा तत्रस्था मयूरी स्वनृत्यं तस्याज, हरिण्यपि न केवलं ग्रासमेव परित्यक्तवती परमर्धचर्वितग्रासमप्युद्गिरन्ती चित्रलिखितेव स्थिता । लताभ्यः पीतपत्राणि विगलितानि । यदा महर्षिः कुलपतिः कण्व आश्रमस्थवृक्षान् शकुन्तलां पतिगृहं गन्तुमनुमतिं दातुमकथयत् तदा उत्तरे पिकः पंचमस्वरेण शब्दं कृत्वा तां पतिसमीपं गन्तुमनुमतिमदात् । शकुन्तलापोषितहरिणशावकेन तु पश्चादागत्य तस्या वसनाञ्चलमुखेन गृहीतम् । समस्तशकुन्तले माधवीलताभ्रमचक्रवाकचक्रवाकीहरिणाम्रमञ्जय्यादिभिस्तावदेव स्थानमाक्रान्तं यावदन्यमानवपात्रैः । प्रकृत्या सह मानवानामियमेकात्मता कालिदासस्य हस्ते समागत्य काव्यस्यातिशयसरसं मर्मस्पर्शशालि चाश्रयमेवाऽभूत् ।

एतदतिरिक्तं कालिदासेन मानवस्वभावस्य बाह्यप्रकृतेश्च दृश्येषु विचित्रं सामञ्जस्यं स्थापितम् । एकत्र दुष्यन्तः शकुन्तलाया सहाल्पकालीनानुरागात्परं तां परित्यक्तवान् । परत्र भ्रमराः शिरीषकुसुमानि क्षणं परिचुम्ब्य परित्यज्य च कुत्राऽप्युड्डीयन्ते । इत्थमेवैकत्र दुष्यन्तस्य विरहे शकुन्तला नितरां खिन्नोदासीना च सञ्जाता । अपरत्र चाऽन्तर्हिते शशिनि कुमुदिन्याः कान्तिरपि मलिना जाता । एवमेव मानवभावना प्राकृतिकदृश्ययोः परस्परसादृश्येनापि कालिदासेन भावानां सम्यग्व्यञ्जना सम्पादिता ।

कालिदासेनानेकस्थलेषु परमरमणीयचित्रमिव कृतम् । तस्येदं शब्दचित्रं महाकवेः काव्यनिर्माणप्रणाल्या वैशिष्ट्यमावहति । शब्दचित्रमुपस्थापयतः कालिदासस्य सर्वाङ्गीनं ध्यानमस्मिन् विषये तिष्ठति यत्तद्विषयाणां विशेषरूपेण वर्णनं विधेलिमं यदधिकस्पष्टप्रकारेण वस्तूनां रूपं समक्षमेव चित्रितं कर्तुं शक्नुयात् । पश्यन्तु भवन्तः प्रथमाङ्के मृगयाशीलस्य वाणभीत्या पलायमानहरिणस्य वर्णनम् ।

हरिणोऽयं मुहुमुहुर्मीवाभङ्गं विधाय पश्चाद्रथं पश्यति वाणस्य पातभयेन तस्य शरीरस्य पश्चार्द्धभागोऽपार्धभागे प्रविष्ट इव भवति । धावनश्रान्तत्वेन व्यादितास्यो जातः । तादृशमुखादर्धचर्वितचृणशकलानि मार्गे पतन्ति । तस्य गतिस्तादृशी चञ्चलाऽस्ति यत्स आकाश एवोड्डीयमानो गच्छति वर्णनेनानेन कविना प्राणान् संरक्ष्य धावतो हरिणस्य सजीवचित्रमङ्कितं समक्षमस्माकम् । कालिदासेन स्वाभिनयनायको दुष्यन्तश्चित्रकाररूपेणैवोपस्थापितः । तस्य चित्रकलायाः सुरुचिं प्रदर्शयितुं षष्ठाङ्के पद्यमेकं प्रक्षिप्तं कविना । दुष्यन्तेन शकुन्तलायाश्चित्रमेकं निरमायि तच्चातीवसुन्दरं जातम् । चित्रमवलोक्य तस्य यथार्थतायां भ्रान्तिर्भवति । दुष्यन्ते विविधभावेन परिशोधितेऽपि चित्रे सवेथा परिपूर्णं न जातम् । अधुना बहुनि वस्तुनि निर्मातुमवशिष्टानि सन्ति पृष्ठे सति प्रतिपादयति राजा अधुनाऽस्मिन् मालिनी नदी सम्यगङ्कनीयाऽस्ति यस्या वालुकामयभूमौ हंस-मिथुनमुपविष्टं भवेत् । तस्या मालिनीनद्या उभयभागे हिमालयस्योपत्यकाऽङ्क-नीयाऽस्ति यत्र हरिणसमवाया विश्रमेत् । वृक्षस्यैकस्य चित्रमर्पणीयमस्ति । यस्योपरि शाखास्कन्धेषु च वल्कलवस्त्रं लम्बमानं स्यात् । तद्वृक्षस्याधः कृष्णसार-मृगस्य शृङ्गेण स्वीयदक्षिणान्नि स्पृशन्त्येका हरिणी समुपविष्टा भवेत् । एतत्सहैव शकुन्तलायाः कर्णयोराकपोलमानन्दोलितशिरीषपुष्पं तथा वक्षसि वक्षोजान्तराले शरद्भक्तुचन्द्रमसः किरणसदृशं कोमलकमलनालमालाऽप्यङ्कनीयाऽस्ति । वर्णन-यानया यत्र पाठकानां सम्मुखे कविः स्वनायकदुष्यन्तस्य कुशलचित्रकारित्वं प्रकट-यितुं सफलोऽभूत् तत्रालोचकस्य दृष्ट्या निरावरणमिदमपि प्रतीयते यत्कालिदासः स्वयमपि निपुणश्चित्रकार आसीत् अन्यथा इत्थं सूक्ष्मविस्तृतविषयमुपवर्णयितुं तस्य कृते महत्काठिन्यमेव भवेत् । एवं चित्रमयप्रसङ्गा अनेकशः शाकुन्तले तथा कालिदासस्यान्यरचनाप्रबन्धेषु तु पूर्णतयैव सन्तीति नियतम् ।

संस्कृतसाहित्येऽतीवसरला मधुरा प्राञ्जला शैली च वैदर्भी पाञ्चाली वा रीतिर्निगद्यते । कालिदासस्य वैदर्भीरोतिः प्रसिद्धैव । तस्य भाषाऽपि स्वाधीना सर्वत्र सरला स्पष्टार्थसनाथा मधुरैव विद्यते । वस्तुतो यो विषयस्तेन स्वकाव्याथ-मन्त्रिष्य स्थापितस्तत्र माधुर्यस्य सत्ता नैसर्गिकी एवासीत् यथा परिमार्जिता प्रसादगुणारिलिष्टा भाषा कालिदासस्यास्ति तथा संस्कृतकवीनां मध्ये कस्याप्यन्यस्य नैवाऽस्ति । भाषाया अस्या इदमेव वेशिष्ट्यं यदस्याथः शब्दसहभावेनैव स्पष्टो भवति । दूरान्वयत्वक्लिष्टार्थत्वादि दोषा न सन्त्येवाऽस्मिन् । स्थाने स्थाने महाकविना

रोचकप्रथितवाक्यान्यपि प्रयुक्तानि येन भाषायां जीवनं समागतम् । यथा—
प्रियम्बदा शकुन्तलां कथयति—त्वया समुचितस्थानेऽनुरागो विहितः, महानदी
सागरमुज्झित्वा कुत्र निपतिता भवेत् । आम्रवृक्षं विहाय पत्रभारनिबद्धा माधवी
कमाश्रयेत् । तथा—एकत्र पुनरनसूया शकुन्तलां व्याहरति—शरीरस्य शीतिक्षयि-
शरद्ज्योत्स्नावरणवस्त्रं विस्तृतं विधाय क आवृणोति ? इत्थमनेकशः प्रयोगः
कालिदासस्यास्ति शाकुन्तले ।

एतद्धिन्नं कालिदासेनौचित्यदृष्ट्याऽपि विषयेऽस्मिन् स्वीयध्यानम्प्रदत्तं
यत्स्वकथोपकथनभाषा पात्रानुकूलैव स्थापिता तेन ऋषिमुखात्तदनुरूपमेव वाणी-
मवादयत् । शकुन्तलाया गान्धर्वविवाहसम्बन्धेऽनुमतिं प्रकाशयन् कएवः कथयति—
यजमानस्याक्षीणि तु धूमाकुलान्यासन् तथापि सौभाग्यवशात् तस्याहुतिरग्नावेव
पतितेति । एवमेवैकत्रेत्यं प्रतिपादयति—पुत्रि ! सुशिष्याय दत्ता विद्येव त्वदर्थं
मम नास्ति कापि चिन्ता । अनेवैव प्रकारेण राज्ञो विदूषकस्य च कथोपकथनमपि
तेषां प्रकृतिपरिस्थितिसम्वाद्येवास्ति । सप्तमाऽङ्के कश्यपादित्योः कथोपकथनमपि
तदनुरूपमेव वर्तते ।

शाकुन्तले सुरुचिपूर्णं हास्यमपि पूर्णभावेनैव विद्यते । यथा—शकुन्तलाऽनु-
सूयां कथयति—अतिपिनद्धेन वल्कलेन प्रियम्बदया दृढं पीडिताऽस्मि तत् शिथिलय
तावदेतत् इति । ततः प्रियम्बदा भणति—अत्र तावत्पयोधरविस्तारहेतुक-
मात्मनो यौवनारम्भमुपालभस्व । मां किमुपालभसे इति ।

अत्र प्रधानरसः शृङ्गार एवेति प्रसिद्धमेव । तदाधारं प्रेम विद्यते । प्रेम्णो
विषये कालिदासस्य कापि स्वकीयैव धारणास्ति । तस्येयं धारणा कुमारसंभवे
मेघदूते तथाऽन्यग्रन्थेष्वपि समानैव प्रतिभाति । शारीरिकसौन्दर्यमेवानुरागस्य
सर्वस्वं कविनैव मन्यते स्म । केवलं सौन्दर्यमाश्रित्यैव यस्यानुरागस्य निष्पत्तिर्भवति
तत्तु कामवासनादिशब्देनैव व्यवहियते । तत्तु सादरं न प्रादर्शि कालिदासेन
क्वापि । पार्वती केवलं स्वरूपेणैव शिवं मोहयितुं गता परन्तु तस्याः सर्वे प्रयासा
विफला अभूवन् । ततस्तपस्याद्वारेणैव तथासाफल्यमधिगतम् । शाकुन्तले-
पीदमेवोपलभ्यते । सौन्दर्यमात्राधीनस्य राज्ञो मनसि यत्प्रेमोन्मादो व्याप्तस्व तु
क्षणस्थायी । शरत्कालीनमेघ इव ऋटित्येव विलीनो जातः । पश्चाद् गम्भीर-
तमाधारमाश्रित्य यदा प्रेमाविरभूत् तदा तेन द्वितीयवारं शकुन्तलाऽङ्गीकृता ।

परिचयपुरस्सरं ज्ञात्वा यदेकोऽन्यं प्रेमपूर्वकमङ्गीकरोति तदेव स्वीकरणं कालिदासस्य दृष्ट्या मङ्गलप्रदं भवति । कविरयं प्राक्तनजन्मनः संस्कार एव प्रेम इति मन्यते । अत एव शाकुन्तले तेन भणितम् - सुन्दरं दर्शनीयं पश्यन् मधुर-शब्दान् शृण्वतोऽपि यज्जनस्य मन एकदैवोदासीनं भवति तस्येदमेव कारणमस्ति यत्स पूर्वजन्मस्नेहसम्बन्धं स्मरति । दुर्वाससः शापेन शाकुन्तलाप्रत्यारव्यानेन च कविना प्रदर्शितं यदुत्कटं प्रेम निजप्रेमपात्रं विहायान्यत् किमपि कथञ्चिदपि न गणयति तत्सकलसंसार एव विरुणद्धि । अत एव तत्प्रेमाल्पकाल एव विघटितं भवति ।

कालिदासमतेनानुरागस्योत्तममभीष्टं च रूपमिदमेवास्ति यत्संसारस्य यावत्कर्तव्यमनुपालयन् जीवनस्यैकमङ्गमात्रमेव भूत्वा तिष्ठेत् । तन्मतानुसारेणानुरागस्य सार्थकता विवाहे तस्य च साफल्यं सन्ततिप्रजननं पवित्रव्यापारे विद्यते । सम्पूर्णकुमारसंभवमहाकाव्यमस्यैव कुमारजन्मनो भूमिकाऽस्ति । कामदेवबाण-प्रहारेण धीरः सन् यत्प्रेममिलनं भवति तत्र पुत्रजन्मौपयिकपवित्रत्वं नास्ति । अत एव कालिदासः कामदेवं भस्मसात् कारयित्वा पार्वत्या तपः कारितवान् । इयमेव दशा शाकुन्तलेऽपि कियद्वैपरीत्येन प्रतीयते ।

कालिदास आदर्शोन्मुखः कविरस्ति । यद्यपि तस्य प्रबन्धे शृङ्गारस्य विस्तृत-भावेन चित्रणं दृश्यते किन्तु तत्प्रेमशृङ्गारयोर्भावना मानवानां तीव्रगंभीरतमभावना-स्वेकाऽस्ति । परन्तु यथा समस्तमानवजीवनं शृङ्गारमात्रमेव नास्ति तथैव कालिदास-काव्यस्य परिसमापनं शृङ्गार एव न भवति, भवति च परिसमाप्तिस्तस्य वैराग्ये । अस्माकं भारतीयसांस्कृतिकप्रणाल्या मानवजीवनं ब्रह्मचर्य्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-संन्यासेति चतुर्षु भागेषु विभक्तमस्ति । बाल्यकालः प्रभात इवारुणो मधुरश्च भवति । यौवनसमयश्च नव्यभव्यप्रकाशोज्ज्वलानन्दोन्मत्ततापरिपूर्णो भवति । वानप्रस्थकाल-श्चापराद्ध इव विश्रामयोग्यो भवति । अन्ते संध्याया गौरिकाभा समस्तपृथ्वीमाका-शश्च चरमवैराग्येणातीव रञ्जयति । कवेरस्य मानवजीवनस्याऽयमादर्शो नितरामाहा-दकोऽभूत् । तेन महानुभावेन यथास्थानमयमेवाऽदर्शो जीवनयात्रायाः सर्वोच्चतमा-दर्शत्वेनाऽमानि । रघुवंशे तद्वंशवर्तिनो राज्ञो वर्णयता तेनोक्तं तान् रघुवंशिनी वर्णयाम्यहम् ये खलु पवित्रभावेनैव समस्तजीवनयापनं कुर्वन्ति स्म । ये च प्रारब्धं कार्य्यं परिसमाप्यैव विश्रामं लेभिरे । येषां साम्राज्यमासमुद्रतटं विस्तृतमासीत् । ये च शास्त्रोक्तविधानेन यज्ञमाचरन्ति स्म । वितरन्ति स्म च याचकेभ्यो यथा-भिलषितं दानम् । इत्थं बहूनि स्तुतिवाक्यानि प्रयुक्तानि तद्विषये । एतेन कालिदास-

स्याभिप्रेतादर्शः स्पष्ट एव व्यज्यते । कवेरस्य जीवनपद्धतौ यज्ञ-दान-तपसां त्रयाणामेव वस्तूनां महत्त्वं जागर्ति । लोकसेवार्थं त्यागः कष्टसहनं वा यज्ञस्य वास्त्विकोऽर्थः, कालिदासेनास्य यज्ञस्योपादेयता स्वीयानेकग्रन्थेषु प्रदर्शिता । स्वशक्तिवृद्धयर्थं तप आचरति, तत्र निरन्तरसाधनापेक्षाऽस्ति । किमपि विशिष्टमुद्देश्यमादाय तत्सिद्धये निरन्तरं कष्टमनुभवन् प्रयत्नक्रियैव तपः । भारतीयसंस्कृतौ महत्त्वमस्यातीव विशिष्टरूपेणाऽस्ति । रघुवंशे दिलीपेन कुमारसंभवे पार्वत्या च स्वाभिष्टसिद्धये तप आचरितम् । अभिज्ञानशाकुन्तले तु महर्षिकण्वः कश्यपश्च श्रेष्ठतमतपस्विरूपेणाऽङ्कित एवास्ति । कविनाऽनेनापि रघुवंशे रघोर्दानं वर्णितम् । अश्वमेधयज्ञे सर्वस्वदानोत्तरं तत्समीपे वरतन्तुशिष्यः कौत्स आगच्छति । तथा तं चतुर्दशकोटिमितस्वर्णमुद्रा भिक्षारूपेण याचते स्वगुरवे गुरुदक्षिणासमर्पणायैव । रघुप्रतापभीत्या कुवेरस्तस्य कोषागारं स्वर्णेनापूरयत् । यथेच्छधनं ग्रहीतुं राजाऽऽज्ञापयत् । परन्तु निःस्पृहः कौत्सो गुरुदक्षिणौपयिकमात्रस्वर्णमुद्रा आदाय ततोऽधिकं तिरस्कृत्य गतः । इत्थं कालिदासेनैकत्र दानसौन्दर्यमपरत्र चापूर्वनिःस्पृहताऽस्माकं सम्मुखे प्रदर्शिता ।

कालिदासः प्रकृत्यनुरागी कविरस्ति । अरण्य-पर्वत-निम्न-नदीतट-लता-कोकिल-भ्रमरभङ्गारादिवर्णने तस्यातिशयानुराग आसीत् । अत एव मेघदूतस्य यत्नः स्वप्रियतमामालक्ष्य सन्देशं हिमालयस्यालकापुरीमेव प्रेषयति । कुमारसंभवस्य तु कथा हिमालयस्य रंगभूमावेव घटते । दुष्यन्तोऽनुपमकन्यारत्नशकुन्तलामधिगन्तुं हिमालयाधित्यकायामेव गच्छति । दिलीपोऽपि सन्ततिप्राप्त्यर्थं वशिष्ठमुनेराश्रममेवाश्रयति तपस्तप्तुम् । कालिदासस्य प्रकृत्या सहातीवानुराग आसीदेतद्विषये किमतोऽधिकं प्रमाणं यत्प्राकृतिकपदार्थानभिजलादीनेव शिवस्याष्टमूर्तिभावत्वाद् देवतात्वेनाश्रित्य मङ्गलमनुष्ठितं शाकुन्तले या सृष्टिः स्रष्टुराद्येत्यादिना । महाकवेरस्य काव्येषु प्राकृतिकवस्तुवर्णनमेव सर्वत्र प्राधान्येन प्रतीयते । कालिदासवर्णनाया इदञ्चापरं वैशिष्ट्यं यद् भौगोलिकदृष्ट्या सत्यं स्वाभाविकं चाऽस्ति । स्थानं कालं वा यत्र वर्णयति तत्रौचित्यं सत्यता च तिष्ठत्येव । कविना पूर्वसमुद्रतटवर्तिप्रदेशेषु तालवनम, महेन्द्रपर्वते नागवल्लीपत्राणि, नारिकेलोद्भूतासवम्, दाक्षिणात्यमारीचिवने चन्दनारण्यम्, केरलप्रदेशे मुरलानदीनिकटे केतकीप्रसूनानि भारतोत्तरपश्चिमसीमाप्रान्तेऽङ्गूरफलोद्यानम्, काश्मीरप्रदेशे केशरम्, हिमालयप्रान्ते भूर्जपत्रादीन्यवर्णयत् । कामरूपप्रदेशेऽगरवृक्षस्योल्लेखः कृतः कविना ।

यावदिदं वर्णनं भौगोलिकदृष्ट्या यथार्थमेव प्रतिभातीति सन्तुष्टः कालिदासः सम्बन्धनिबन्धः सहृदयानां मानसं निरतिशयमानन्दयतु चमत्करोतु च ।

कालिदासस्य समयः

(श्रीआनन्दभा, लखनऊ विश्वविद्यालयस्थः)

महाकवेः कालिदासस्य समयविषये मतत्रयमवलोक्यते विवेचकानाम्। तत्र प्रथमं मतमिदं यत् सहस्रद्वयाब्दपूर्वं विक्रमसंवत्प्रचालकस्य महाराजविक्रमस्य प्रथमस्य राजसभायां कविमुख्यतया विराजमान आसीदसाविति। द्वितीयं तु मतमिदं यत् द्वितीयस्य चन्द्रगुप्तस्य समये बभूवाऽसौ कविवर इति। एतदतिरिक्तं तृतीयं मतमिदं यत् महाकविः कालिदासः षष्ठे ननु शतके, फलतो वर्त्तमानात् १४ शताब्दपूर्वं भारतभुवमिमामलञ्चकार स्वीयेनास्तित्वेनेति। भारतीयानामभारतीयानाञ्च विवेचकानां बहूनां मध्ये प्रोक्तमतत्रयान्तर्वर्त्तिनो मतस्यैकैकस्य समर्थकाः विवेचकास्ते ते समुपलभ्यन्ते तैस्तैर्भारतीयसंस्कृतसाहित्येतिहासलेखकैर्बलदेवोपाध्यायप्रभृतिभिर्विख्यापिताः।

अन्ये च केचन सामञ्जस्यसन्निवेशितबुद्धयो विषयस्यास्य विवेचकाः “शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु” इति सूक्तिमुक्तावलीं प्रमाणीकुर्वन्तः प्रोक्तमतत्रये प्रत्येकस्य मतस्य समर्थनं कुर्वन्तः काव्यत्रयीकर्तुः कालिदासस्यास्तित्वमीशवीर्यप्रथम-शताब्द्यामेव मन्यन्ते। ममापि मतिरत्र चरमे मत एवानुमतिं प्रकाशयन्ती समनुभूयते। यतो हि प्रायः १५ वर्षपूर्वमेव कदाचित् कालिदासनिर्मितस्य ज्योतिर्विदाभरणनामकस्य ज्योतिषग्रन्थस्य नाम श्रुत्वा तद्दर्शनकुतूहलाक्रान्तोऽहं परिश्रमेण तमधिगम्य ग्रन्थं दृष्टवानासं तस्य ग्रन्थस्यान्ते पद्यमेकं रघुवंशादिकाव्यत्रयकर्तृकत्वंमेवास्य ज्योतिर्विदाभरणस्येति ख्यापकम्।

शङ्कवादिपण्डितवराः कवयस्त्वनेके

ज्योतिर्विदः समभवंस्तु वराहपूर्वाः।

श्रीविक्रमार्कनृपसंसदि मान्यबुद्धिः

तैरप्यहं नृपसखा किल कालिदासः ॥१॥

काव्यत्रयं सुमतिकृद्गुवंशपूर्वं

पूर्वं ततो ननु कियच्छ्रुतिकर्मवादः।

ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं

श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव ॥२॥

अत्र प्रथमश्लोकपदयोजना तावत्—“श्रीविक्रमार्कनृपसंसदि शंकादि पण्डिताः अभवन् । कवयस्तु अनेके अभवन् । वराहपूर्वाः ज्योतिर्विदश्च अनेके अभवन् । तेरपि मान्यबुद्धिः अहं किल नृपसखा कालिदासः अस्मि” इति । द्वितीयस्य च सा—ततः श्रीकालिदासकवितो हि पूर्वं, रघुवंशपूर्वं सुमतिकृत् काव्यत्रयं बभूव, ततो ननु कियच्छ्रुति-कर्मवादो बभूव, ततः ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं बभूव इति ।

एतत्पदयोजनाऽनुसारं सुस्पष्टतया प्रथमस्य पद्यस्यायमर्थो लभ्यते यत्— राज्ञः श्रविकमादित्यस्य राजसभायां श्रीशंकुप्रभृतयः अनेके विभिन्नशास्त्रमर्मज्ञा विद्वांसः आसन् । अनेके कवयोऽपि तत्रासन् । ज्योतिर्विदोऽपि बहवो वराहमिहिर-प्रभृतयस्तत्रासन् । (अर्थात् एतद्राजसभायामस्मत् प्रवेशात् पूर्वस्मादेव कालादेते अत्र राजसभायामासन् । ततः सभाप्रवेशादिदृष्ट्या यद्यपि त एव मम मान्याः) तैरपि मान्यबुद्धिः अहं किल नृपसखा श्रीविक्रमार्कदेवस्य मित्रं कालिदासः अस्मि । (अर्थात् बुद्धिवैभवेन राजमैत्र्या चाहमेव तैस्तेर्विद्वद्भिः कविभिर्ज्योतिर्विद्भिश्च मान्यतां प्राप्तोऽस्मि) इति । प्रोक्तेन द्वितीयेन च पद्येनायमर्थः सुस्पष्टतया लभ्यते यत्—तेनैव नृपविक्रमसखिना कविना कालिदासेन (मया) प्रथमं प्रथितं रघुवंशादिकं काव्यत्रयं रचितम् । तदनन्तरं तेनैव कविना मया वैदिककर्मकाण्डीयः कर्मवादोऽपि व्याख्यातः । ततः परं ज्योतिर्विदाभरणनामकमिदं कालविधानशास्त्रमपि समारचितमिति ।

नैतावदेव । प्रोक्तपद्यद्वयानन्तरं महाकविना कालिदासेन स्वसमयपरिचयोऽपि सुस्पष्टमेव पद्येनैकेन प्रदीयमानः समवलोक्यते नन्वेवम्—

वषैः सिन्धुरदर्शनान्म्ररगुणैः (३०६८) जाते कलौ सस्मिते

मासे माधवसंज्ञके च विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः ।

नानाकालविधानशास्त्रविदितज्ञानं विलोक्यादरा-

दूर्जे ग्रन्थसमाप्तिरत्र विहिता ज्योतिर्विदां प्रीतये ॥ इति ।

पद्यस्यास्य सरलत्वर्थोऽयम् यत्—कलियुगस्यास्य अष्टषष्ठ्यधिके सहस्राब्दत्रये व्यतीते वैशाखे मासि ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थस्यास्य रचना प्रारब्धा । ज्योतिर्विदां प्रीतये (तस्यैव सावनवत्सरस्य) कार्तिके मासि ग्रन्थस्यास्य समाप्तिरपि विहितेति ।

फलतः मासैः सप्तभिरेव द्वाविंशाध्यायात्मकोऽलघुज्यौतिषग्रन्थः तेनैव महाकविना कालिदासेन रचितो यः खल्वितोद्बसहस्रद्वयपूर्वं भारतराजसिंहासनासीनस्य प्रतापिनो

कालिदासस्य समयः

६५

राज्ञो विक्रमादित्यस्य न केवलं मित्रमासीत् अपि तु तद्राजसभायां मुख्यत्वं भजतां विविधानां शास्त्रमर्मज्ञानां पण्डितानां सुकवीनां ज्योतिर्विदां च वराहमिहिरादीनां मान्यतया सकलशास्त्रपारंगत आसीत् इति प्रदर्शितैः श्लोकैस्त्रिभिः सुविशदं लभ्यते ।

इदानीं सहस्राब्दपञ्चकं कलियुगस्यातीतमिति निर्विवादमेव । ततो यदि ३०६८ वर्षाणि निष्काश्यन्ते तर्हि १९४५ वर्षाण्येवावशिष्यन्ते । अतः कालिदासस्य खलु रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूतैतिकाव्यत्रयीकर्तुरस्तित्वमशीतसहस्राब्दद्वयान्तवर्तिप्रथमशतक एव निर्णीतं भवति । एवं सुस्पष्टीकृते प्रोक्तकाव्यत्रयीकर्तृतया महाकवित्वमाधानस्य कालिदासस्य समये महदाश्चर्यमिदं यत् कथं विवेचकाः अद्यावधि नन्वनिरण्यमहासागर-प्रवाह एव दत्तावगाहा दरीदृश्यन्ते ।

इदानीं स्मर्यते काश्यामध्ययनसमये मया संस्कृतपत्रस्य सुप्रभातमित्याख्यस्याङ्के कस्मिंश्चन तावदिदमवलोकितमासीत्प्रकाशितं यत् ज्योतिर्वित्कालिदासो न काव्यत्रयी-कर्ता कालिदास इति । श्रूयते महामहोपाध्यायस्वर्गीयसुधाकरद्विवेदिनामपि मतं एतदेवासीत् ।

परन्तु प्रोक्तेन पद्यत्रयेण सुस्पष्टमिदं यत् काव्यत्रयीकर्ता कालिदासो ज्योतिर्विदा-भरणकर्ता च कालिदासो न भिन्नः अपि तु एक एवेति तदा तयोर्भेदाऽऽग्रहः कथं नाम निष्प्रमाणकः समादरणीयः ? न ह्ययं देवशापो यत्कविभिर्ज्योतिर्विद्भिर्न भाव्यम् ज्योतिर्विद्भिश्च कविभिरिति । प्रत्युत सप्तभिरेव मासैस्तादृशवृहत्पद्यमयज्यौतिषग्रन्थ-निर्मावृत्तं स्वस्मिन् कवित्वसामानाधिकरण्यमेवावभासयति विशेषेण । सत्यमिदं यत् शब्दानां छन्दोबन्धनमात्रं न काव्यता किन्तु प्राचुर्येण निरर्गलाच्छन्दोबन्धनशक्तिः प्रतिभावतामभ्यासपाटवतामेव वा कवीनां भवन्ती समवलोक्यत एव ।

यदि कश्चिदत्रैवं ब्रूयात्—यत् प्रोक्ते द्वितीये पद्ये “श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव” इति लेखस्वरसतस्तावदिदमवगम्यते यत् पद्यं हीदं न कालिदासरचितं किन्तु परवर्तिना केनचित्प्राक्षिप्तम्, यतो हि “यतः किल कालिदासकवितः” इति प्रतिपादितमस्ति । न खलु कोप्यन्यः तच्छब्देनात्मानं परिचायतीति । परन्तु नैवं वचनं ततस्य सारवत्तामासादयेत् । यस्माद्विप्रथमे पद्ये “अहं नृपसखा किल कालिदासः” इति स्पष्टोक्त्या तत्सामञ्जस्येन “ततो मत्तः किल कालिदासकवितः” इत्यर्थ एव भवति विश्रामः “ततः किल कालिदासकवितः” इत्युक्तेः । “तेन मया” “तस्य ममे”त्यादिषु प्रयोगेषु तदस्मच्छब्दयो-

स्सामानाधिकरण्येन भवन् प्रयोगः समवलोक्यत एव बहुशः । तस्मात् प्रथमशताब्दयेव समयः कविकुलगुरोः कालिदासस्येत्यत्र निर्णये न काचन विप्रतिपत्तिः ।

यदि कश्चिदितः परमेवं ब्रूयात् यत् प्रथमं परममूर्खः कालिदासो भगवत्याः कालिकायाः प्रसादेन कवित्वमापेत्यविच्छिन्नेन प्रवादेन कालिदासस्य कवित्वमेव निर्वारयितुं शक्यते न ज्योतिर्वित्त्वमिति तदपि न युज्येत । यतो हि यस्या भगवत्याः प्रसादात् निरतिशयं कवित्वं सम्भाव्यते तस्या एव प्रसादाद्विभिन्नशास्त्रवित्त्वमपि न सर्वथाऽसम्भाव्यम् ।

किञ्च ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थस्य समाप्तिसूचकेन—“इति श्रीकविकालिदासोदिते ज्योतिर्विदाभरणे, ग्रन्थाध्यायनिरूपणक्रम-नृपविक्रमवर्णनाध्यायो द्वाविंशतितमः” इति लेखेनाऽपि साधीयस्तयाऽयमेवार्थः पुष्टिमाप्नुवन्नवलोक्यते । “कविश्रीकालिदासोदिते” इत्यनुक्त्वा “श्रीकविकालिदासोदिते” इत्युक्त्या विशेषतः प्रसिद्धिस्तस्य ज्योतिर्विदाभरणकर्तुः कवित्वेनैवासीदिति सुस्पष्टमवगन्तुं शक्यते । आस्तामिदानीमेतावदेवेति शिवम् ।

कविकुलगुरोर्मनःशिखा

प्राध्यापकश्रीशिवप्रसादभट्टाचार्यः कलिकातास्थः

श्रेयःसन्ततिवर्णसंहतिमयी यस्य प्रियासङ्गता
भावव्रातपवित्रचित्रचरिते यस्य प्रथान्वर्थता ।
यस्मान्निर्जरभारती रसवती त्रैधातवी संसृति-
जीयात् तस्य कवे रवेरिव भवे भव्या हितार्था कृतिः ॥

(अर्थत्रयवाची)

कश्चन प्रतीच्ये लब्धप्रतिष्ठो भावुकः कविः कामपि बालिकां संसारस्य दुरा-
चारतो रक्षितुं जन्मनस्तृतीयवर्षादुत्तरत एव तस्या देव्यै प्रकृत्यै समर्पणं तत्परिणतिं
च स्वकीये लुद्रकाव्ये वस्तुतो निबध्नाति । शीतातपयोर्वातवर्षयोश्च कठिनकठोर-
तरैर्नियमैरपि स्वकं सौकुमार्यमजहती सा खलु तस्याः शिष्यपदे लब्धाधिकारेति देवी
मेने । आशंसितं च तथा यत् सा यथैव समे भूमिभागे तथैव विविक्तायां गिरिदर्या-
मधित्यकायां वा गिरिणदीप्तावितायां गुरुकुलनिवासपरा तदधीनं जीवनं निमुक्तदोष-
मतिवाहयेदिति । देव्या मनःशोधनीयं योजना पुनरायतौ निष्फलैव जाता, यतः
सा पार्थिवी सत्तामचिरादेव विजहाविति हि निर्वहणम् ।

प्रज्ञतरस्तत्रत्य आस्तिक्यबुद्धिनिष्णातोऽपरः कविर्मानवाय आत्मनः प्रसादं
वितरीतुकामं भगवन्तं तत्सृष्टिविधौ निजादुपादानभाजनात् सुधाभाण्डादिव धन्वन्तरिं
वित्तं यशो वीर्यादिक्रमेकैकशो वितीर्णवन्तमुपकल्पितवान् निजे निर्माणबन्धे । भाजने
तस्मिन्नवशिष्टमासीदेकमेव वैभवं प्रशमरूपं यस्यार्पणे कार्पण्यमस्यापि । शङ्का तत्रैषा
नियता यत्तदधिगमे मानव आत्मनैव संपूर्णं मन्यमानो भगवन्तं विस्मरेदिति ।
प्रशमस्त्वन्ततस्तस्य परमार्थ एव दुरधिगमो निधिरिव शान्तिविरहभारजर्जरितस्य
लोकस्य लब्धव्यकक्षातो दूरादपसारितः । आकूतं त्विदं यत् प्रशमो न दातव्यं वस्तु,
अपि तु स्वयमेवार्जयितव्यं मनःसंस्थानमेव ।

पुत्रीयन्ती देवी सरस्वती पुनरभ्युपगतं स्वकीयं ब्रह्मचारिणं स्वकार्यक्षममव-
धार्य सामाजिकस्थित्या अवस्थानुरूपं व्यवस्थापनीयमिति च समवधाय तमित्यमुप-

६८

कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

दिदेश—‘वत्स ! युक्तमेव भवतो मदीयशरणाश्रयणम् । भवानत्र सुतरामधिकारी । विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चायुष्मन्तम् । पुराणी प्रवृत्तिः प्रसूता भवन्तं कल्याणव्रतं सूचयति । विशालेयं पृथिवी रमणीया च । विचित्राश्च तदुत्था इन्द्रियाथ भोगा इत्येव तत्र वैराग्यरुचिर्मा भूः । अनुशीलनार्था एव चित्तवृत्तयः । न निःसुखः स्यादिति तत्त्वम् । परं मा विस्मार्थीर्यत् संसारोऽयं परीक्षाक्षेत्रमिति । न च कदापि व्यसनी भव । रूपादयो विषया उपाया एवेत्यवधारय । उपेयस्तु चित्तप्रशमः । पुनर्नासौ कृतिसाध्यः किन्तु सहजसंस्कृतिमूलः । तस्मान्नाधिकोऽपरो लाभो मानवे संभविता । स एव स्वर्गोऽपवर्गश्च । श्रुतिमुखेनैवमहमुपदिशामि—

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् इति ।

स्मृतिद्वारेण चैवमुपबृंहितं भगवता कण्ठरवेण—

नाथं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्य इति

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयत इति च ।

सुखार्थिनी प्रवृत्तिः सर्वेषामेव, न पुनरशान्तस्य सुखम् । एवमवहित आहित-बलः संसाराश्रमं प्रविश । विचिकित्सापरतया तं हेयपक्षे मा क्षिप । सर्वोपकार-क्षमोऽयमाश्रमः । लब्धा नृजातिरभिवाञ्छिता समध्युषितश्चासि भारते वर्षे संस्कारपूते । सफल्य जनुः स्वकीयम् । प्रचारय च तदीयां सनातनीं संस्कृतिम् । एष आदेश एष उपदेश इति । सोऽयं प्रस्तुतो ब्रह्मचारी कविकुलगुरुः कालिदासो यस्येयं मनःशिक्षा तं विश्ववरेण्यं लोकगुरुं चकार । ‘त्वमेव वृणीष्व यं त्वं मनुष्याणां हिततमं मन्यसे’ इति रीत्या देव्या कवये स्वयमेव साधितो वरः प्रशममयः सर्वपुरुषार्थप्रतिरूपक इति च निध्येयम् ।

एतदाश्रयमेव कवेः काव्येषु वस्तूपस्थापनम् । एतदन्तश्च तस्य सूक्तिसन्दोह-सन्निवेशः । कालिदासीये सन्दर्भरत्ने शाकुन्तले—

शान्तमिदमाश्रमपदम्,

स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानम्

इत्यादिना विषयभोगाभिभूतमनसो नायकस्यात्मप्रसादप्रकटनम् । अनिर्वृतिरेव परा विपद् यस्या आशुप्रतीकारस्तन्नायकानामवश्यकर्तव्यतया प्रतिविहितो दृश्यते ।

तथा च रघौ महाराजे कुशे प्राचीनां राजधानीमयोध्यां विहायान्यत्र राजधानीस्था-
पने कृतमतौ खिन्नायाः प्रवासस्थकलत्रवेशायास्तस्याः स्वप्ने तत्सकाशे आविर्भावः
कातरमार्तिनिवेदनं च । कुशस्य तां प्रति—

लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।

बिभर्षि चाकारमनिवृत्तानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥

इति वाक्ये तदनुयोगः । साधिते तेन तदभियोगदूरीकारे

पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥

तत्रैव चानपत्यस्य राज्ञो दिलीपस्य गुरवे स्वावस्थानिवेदनम्—

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।

अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ इति

गुरोर्वशिष्ठस्य निर्देशान्नन्दिनीपरिचर्यया स्वलनक्षालनादुपशमे लब्धे पश्चात्
तस्य प्रसन्नेन्दुमुखतयाभिव्यक्तौ चित्तप्रशमाधिगमः, अन्ते च सुतजन्मतः

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।

महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद् गुरोः प्रहर्षो प्रबभूव नात्मनि ॥

इत्यादि वर्णनम् । तथैव रावणोपप्लुतानां देवानामुदधिमधिशयानं भोगिभोगसमासीनं
भगवन्तं परिवृत्त्याश्रयिणाम्

अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृत्तमिवाध्वगाः ।

इति विशेषेण विवरणम् ।

सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमम् ।

करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥

इति तेभ्यः समाश्वासः । अन्ते च

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणां

विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत् सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।

इति लीलाऽवसितिश्च । कुमारेऽपि तारकोपप्लुतानां तेषामेव ब्रह्मणः सकाश-
मागतानां

७०

कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा ।

हिमक्षिप्रकाशानि ज्योतीषीव मुखानि वः ॥

इति ब्रह्मणस्तान् प्रति परिप्रश्नः, तेषां प्रतीकारनिर्देशकृते कृता चाश्वस्तिः

तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनापत्यमुपेत्य वः ।

मोक्षयते सुरवन्दीनां वेणीर्वीर्यविभूतिभिः ॥

इति । अन्ते च तारकवधे निर्वर्तिते

इति विषमशरारेः सूनुना जिष्णुनाऽऽजौ

त्रिभुवनखलशल्ये प्रोद्धृते दानवेन्द्रे ।

बलरिपुरथ नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य

व्यजयत सुरचूडारत्नघृष्टाग्रपादः ॥

इत्युपसंहृतिश्च । एतस्यैव परिपूरके तत्रत्ये वृत्ते

अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।

सती सती योगविस्मृदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥

इत्युपोद्धात एव सूचितानिर्वृतेः

तां नारदः कामचरः कदाचित् कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।

समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥

इति नारदेन समाश्वासितायास्तदुपदेशेन शिवपरिचर्यापराया देव्या उमायाश्चाभीष्ट-
वरलाभोत्सुकाया 'अनन्यभाजं पतिमाप्नुही'ति भगवता शिवेन प्रोत्साहिताया, अन्तराले
चापतिते बिघ्ने

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।

न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥

इति पुनरप्यनिर्वृताया अन्ते च सफलायां तपश्चर्यायां

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

इति सलज्जलीलं निर्वृतिं सूचयन्त्याः

तथा प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रकुल्यचतुःकुमुदः कुमार्या ।
प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत् संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥

संप्राप्ते विवाहावसरे

वधूर्विधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।

इति वस्तुस्थितिः ।

भगवतोऽपि

तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।
स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार ॥

इत्युद्दिष्टाया आकाङ्क्षायाः प्रशमनफला कालान्तरे भगवतः शिवस्योक्तिः

श्रुत्वेति वाक्यं हृदयप्रियायाः कौतूहलिन्या विमलस्मितश्रीः ।
सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतुभूतं वचोऽवोचत चन्द्रचूडः ॥

जगत्त्रयीनन्दन एष वीरः प्रवीरमातस्तव नन्दनोऽसौ ।
कल्याणि कल्याणकरः सुराणां त्वत्तोऽपरस्याः कथमेष सर्गः ॥ इति

अत्रोपपन्नं तदमी नियुज्य कुमारमेनं पृतनापतित्वे ।
निग्नन्तु शत्रून् सुरलोकमेष भुनक्तु भूयोऽपि सुरैः सुरेन्द्रः ॥

इति च देवान् प्रति तन्निर्देश इत्ययं परिणामः कुमारसम्भवीयफलगतवृत्तान्तोपन्यास-
परः ।

तात्पर्यमयेऽत्रार्थे उपयोगोऽन्यत्रापि स्फुटो यथा कवेः कैशोररचिते वर्णना-
प्रधाने ऋतुसंहारे सर्वत्रैव प्रकरणच्छेदेषु श्लोकेषु हितसुखश्रेयश्चेतःप्रीतिभद्रप्रभृति-
पदानां कस्याप्येकस्य प्रवेशः । मेघदूतेऽपि

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥

इत्यारम्भत एव सूचितानिवृत्तेर्नायकस्य गाढोत्कण्ठां बालां नायिकां शिशिरमथितां
पद्मिनीमिव निध्याय स्थितिशीलस्य

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान् मासान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पञ्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेद्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

इति भोगाभ्यस्तजीवनस्याशास्यतममाशाबन्धधृतचेतसश्चित्तप्रशमनफलमाशंसनम् । तत्र

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं.....
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥

इति समागमसौख्यसम्पादनसौहार्दे सदैव गृहीतव्रतस्य सन्देशवाहकस्य यथा-
कालमात्मनिवेदनप्रसङ्गः । तथा स्थितायान्ते

मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥

इति समुचिताशीर्विन्यासश्च ।

नाटकत्रयेऽप्ययमर्थोऽनिगूढ एव । तथा हि विक्रमोर्वश्यामाकस्मिकसमागमेन

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात् पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।
सुराङ्गना कर्षति खण्डिताग्रात् सूत्रं मृणालादिव राजहंसी ॥

इति प्रारम्भे सूचितभावस्य कौतूहलोत्तरलितस्य नायकस्य पूर्वरागः । ततः

पर्युत्सुकां कथयसिः प्रियदर्शनां ता-
मार्तं न पश्यसि पुरुरवसं तदर्थे ।

इत्युभयप्रणयसाधारण्यं निबध्नतः 'यदेवोपनतं दुःखात् सुखं तद्रसवत्तर'मित्यात्मान-
माश्वासयतः पुनश्चानुकूलावस्थातो रागदाढ्येन वर्धितानिवृत्तेरन्तराले चोन्मादमुप-
गच्छतस्तस्य

कार्कार्यं शशलक्ष्मणः क च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

कविकुलगुरोर्मनःशिखा

७३

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि.....

इति भावशबलतां द्योतयतो दैवविधानेन सङ्गमनीयमणिलाभद्वारेण तनयावाप्ति-
सहितेन दयितासमागमेन च शान्तिस्तुतिपरायां निर्वृतौ परिणतिः । मालविका-
यामपि देवीपरिजनरूपेणान्तःपुरे लब्धप्रवेशाया नायिकाया रूपवत्त्वेन जातशङ्काया
देव्या नायकस्य दर्शनपथाद् रजितायास्तस्य तद्विषये कौतूहले नृत्यपरीक्षामिषेण
वर्धिते रूढे चानुरागबन्धे

तामाश्रित्य श्रुतिपथगतामाशया बद्धमूलः
संप्राप्तायां नयनविषयं रूढरागप्रबालः ।
हस्तस्पर्शैः कुसुमित इव व्यक्तरोमोद्गमत्वात्
कुर्यात् कान्तं मनसिजतरुमां रसज्ञं फलस्य ॥

इत्यन्तराले चिन्ताव्यथितता । आदित एवैतदर्थं दौत्यं कुर्वत्याः परिव्राजिकाया
उपायमाहात्म्याद् दैवानुकूल्यतोऽपि

प्रतिपक्षेणापि पतिं सेवन्ते भर्तृवत्सला नार्यः ।

इति तदाविष्कारेण देव्याः प्रसादादेव तदधिगतिः, नायकस्य च राज्ञो निर्वृतिरेव ।
शाकुन्तले पुनरेतस्य सिद्धप्रख्यस्य कवेर्भावस्य चरमप्रकर्षः सुतरां मुदमादधाति ।
आदौ

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

इति वितर्करतस्य

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती

इति मधुकरवृत्तिं स्तुवतो मधुकररुचेर्नायकस्य

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।

इति स्वावस्थां विनिवेदयतोऽथ गान्धर्वविधिना तां परिगृह्यतो वर्णनम् ।

भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्त्यै करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥

७४

कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

इति तातकण्वेनाश्रमात् पतिगृहं प्रस्थातुकामाया नायिकायाश्चेतःप्रीतिमयाश्वास-
नेनापि अतर्कितोपनतेऽवस्थाविपर्यासे पश्चात् समीपे तत्स्वीकारार्थमुपस्थितायां
तस्यां नायकस्य

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेति व्यवस्यन् ।
अमर इव निशान्ते कुन्दमन्तस्तुषारं न च खलु परिभोक्तुं नापि शक्नोमि भोक्तुम् ॥

इति मनसि चाञ्चल्यमनुभवतस्तदन्ते

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते यो बाष्पबिन्दुरधरं परिबाधमानः ।

तं तावदाकुटिलपद्मविलग्नमद्य बाष्पं प्रमृज्य विगतानुशयो भवेयम् ॥

इति वैदान्तिकरीत्या प्रशस्तिपरत्वेनात्मन उद्घोषणं निर्वृतिरूपतया तलवाहिनः
प्रेम्णः परां काष्ठामासादयति ।

कवेस्तत्त्वदर्शिताऽत्र परिपूर्तिमायाता । प्रेमतत्त्वविमर्शे रूपजो मोहः प्रथमां
पदवीमधिरोहतीति कविव्यवहारे नापलपनीयः सः । परं मोहः कर्तव्यपथमवरुणद्धि ।
यदा स्वाधिकारप्रमत्ताभ्यां दयिताभ्यां सामाजिकमर्यादाया अवमानना क्रियते तदैव
सङ्घातिरूपेण सामाजिकसंस्था तयोर्विपदं विश्लेषरूपामनर्थं च विनिपातरूपं
विघटयति । सुस्थिरतामागते चेतसि ह्यनुतापो दुष्कृतचालनं साधयति चेतःशुद्धिं च
विदधाति मोहापसारणेन । कदापीयं विपत्तौ शापादिरूपेणाचिरस्थायिना चिरतर-
स्थायिना वा व्यवधानेनोपनमति । मोहविगमे च सर्वं स्वस्थं भवति । 'भद्रं सुमानुषस्य
प्रेम', परं द्वयोः सन्निकर्षेण प्ररूढमपि तत्तृतीयस्यापत्यरूपस्य संघटनेनैवोपचीयते ।

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥

इति हि कविकुलगुरोर्भावशिष्यस्य भावप्रवणस्य भवभूतेर्दर्शनिकतया तत्त्व-
विश्लेषणम् । कविकुलगुरोस्तु प्रज्ञामयी वासना निपुणमेतत् प्रकटयति

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ॥

इति ज्ञानमूर्तेः कश्यपस्य मुखेन । पतिपत्नीतनयरूपत्रितये प्रेमौजिष्ठतां
लभते ।

कविकुलगुरोर्मनःशिखा

७५

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत् प्रेम परस्परश्रयम् ।
विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥

इति हि रसिकस्य भाषा । सा च प्रशममाहात्म्यद्योतिका । तथा च राज्ञामपि
राज्यजये यशसि धनसञ्चये वा न स्वशक्तेस्तात्पर्यम् । राज्यश्रीः लब्धप्रशमनस्वस्थं
राजानमेव सेवितुं तत्परा ।

आपन्नार्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम् ।

राजा प्रकृतिरञ्जनात् ।

क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ॥

इत्येवमादिभिः स्फुटमेव तस्याः प्रशमफलत्वे पर्यवसानं स्मरणीयम् ।

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगतौ ॥

इत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैः रघोरष्टमे सर्गे स एवार्थो विशदमुद्दिष्टः कवि-
धुरन्धरेण ।

भवनेषु सुधासितेषु पूर्वं क्षितिर्क्षार्थमुशान्ति ये निवासम् ।

नियतैक्यतिव्रतानि पश्चात् तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥

इति शाकुन्तलेऽपि तदुद्घोषः स्मर्तव्यः ।

नैतत् प्रशमनपरस्य कवेर्निबन्धतस्तात्पर्यसूचकं येन तदपसारके परिहार-
बुद्धिर्यस्य 'रम्यं द्वेष्टी'ति शाकुन्तले षष्ठेऽङ्के नृपवैमनस्यस्य सहृदयस्वभावविरोधिना
निर्देशो लिङ्गम् । न खलु कविर्विषयव्यावृत्तकुतुकः संसारं जिहीषुर्वैराग्येऽर्पितमति-
र्यतिः । तस्य दर्शने प्रेममयं जगत् । प्रेमैव कान्तिः शान्तिश्च । साध्विदमुच्यते

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स एव वीतरागश्चेन्नीरसं सर्वमेव तत् ॥

इति । अत एव निर्वृतेः क्षेत्रत्वेन महिमानमासादिते हेमकूटे कल्पवृक्षाः काञ्चनपद्मानि
रत्नशिलाश्च निलोभैर्धर्मप्राणैः सहैकत्र तिष्ठन्ति । कवेः काव्ये गङ्गाप्रवाहोचितदेवदारु
मृगनाभिगन्धि कण्टकिन्नरं हिमाद्रिप्रस्थं विमुक्तसङ्गस्य यतात्मनः कृत्तिवाससस्तप-
श्चर्यास्थानम् । देवतात्मा हिमालयः सर्वेषां पार्थिवरत्नानां सर्वस्याश्च रूपरसादि-

समृद्धेरनन्यं निकेतनम् । हैमवते स्थाण्वाश्रमे संयमिनां मुनीनां तपःसमाधिप्रतिकूल-
वर्तिनः सङ्कल्पयोनेरभिमानभूतस्यात्मनो मधोराकालिकी प्रवृत्तिः । तत्र च वनदेवता-
भ्यामनुप्रयाताया नियमव्रतायाः रूपलावण्यललामभूतायाः स्थावरराजकन्यकाया
आविर्भावः । अन्यच्च कवेरादर्शभूते आश्रमे गृहिणीवतां गृहिणामवस्थानम् । यति-
वरस्य शम्भोरपि विश्वहिताय दारार्थं भूयानादरः । स हि कान्तासंमिश्रदेहोऽपि
अविषयमनसां यतीनामग्रेसरः ।

क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो मूलकारणम् ॥

वनौकसोऽपि मुनयो लौकिकज्ञा एव । गृहस्थाश्रमज्ञाने तेषां तात्पर्यमयत्नसिद्धम् ।

यथैव 'न मे कर्मफले स्पृहे'त्यनुशासनमनुसरतां महतां 'स्वसुखनिरभिलाषः
खिद्यसेः लोकहेतो'रिति भङ्ग्या स्वार्था न काश्चिदपि प्रवृत्तयस्तथापि रूपकान्तिमय्याः
प्रकृतेर्दृश्यविभवस्य सामाजिकहृदय आनन्दसारस्योद्बोधन एवोपयोगः । कवेः
कवित्वमपि तदाश्रयम् । यदाहुरालङ्कारिकवर्गः

नानृषिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात् ।

विचित्रभावधर्मांशतत्त्वप्रख्या च दर्शनम् ॥

स तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु पठितः कविः ।

दर्शनाद्-वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः ॥

तथा हि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनेः ।

नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥

वर्णना च विषयव्यावृत्तकौतूहले नोपयोगिनी । तथा चोच्यते—परिदृश्यमानोऽयं
भाववर्गः...कविवर्णनोपस्कारं विना लोकातिक्रान्तरसास्वादभुवं नाधिशेत् इति ।
परन्तु कविगतैव प्रतिभैतदुभयसन्निवेशे सामञ्जस्यं साधयति यस्याः प्रशस्ति-
रालङ्कारिकवर्गैरभिनवगुणपादैः शैवदर्शनसम्मितरीत्यैवमुद्घाटिता

यदुन्मीलनशक्त्यैव विश्वमुन्मीलति क्षणात् ।

स्वात्मायतनविश्रान्तां तां वन्दे प्रतिभां शिवाम् ॥

'रसे सारश्रमत्कार' इत्यभियुक्तोक्तेः रमणीयता च रुचेः प्राणभूतेति च
भूयोदर्शनात् प्रतिभैव कविं रुचिरसमये संवेदने प्रवर्तयति ।

कविकुलगुरोर्भनेःशिक्षा

७७

इयमेव हि रुचिरसमयी कवेः सारस्वती दीक्षा । सा च लोकातिगपराऽपि लोकवृत्तमेवाश्रित्योल्लसति । आजानिकसम्पदोऽपि नीतिबलादिवोपचयार्थिता तस्या अपेक्षिता स्याद् यस्योपचयस्यापरः पर्यायः शास्त्रपरिचयोत्था व्युत्पत्तिः । 'निखिल-विद्यैकायतनं हि काव्य'मित्यभियुक्ताभाणकः । इयं च कालिदासपक्षे समन्वयमादधती परिणता व्युत्पत्तिः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासं पञ्चमं वेदं वेदानां महाभारतं तस्यापि सारभूतं भगवद्गीतानुशासनमेवमादिवचोनिष्यन्दमूर्जस्विकाव्यवैभवे परिणामयति । कथांशे तत्त्वख्यापने राज्ञां वंशानुक्रमनिर्धारणे च सैषा व्युत्पत्तिः सहायभूता बहुधा लब्धप्रसरा लक्ष्यते ।

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥

तदित्थं वस्तुविन्यासो भावकदम्बं कुत्रापि भाषणभङ्गी च तदीया प्राचीनामेव शैलीमनुकुर्वाणा शोभते । मुख्यतो रामायणस्य कचित् कचित् महाभारतस्यापि प्रभावः कालिदासीये काव्ये समुल्लसतीत्यतिरोहितमेव विदुषाम् । तथापि नवीनवृत्तांश-योजना नवा च वैदग्ध्यभङ्गीभणितस्तमुपस्करोति क्षीरनीरभङ्गीमहिम्ना ।

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःस्यन्दमाना महतां कवीनाम् ।

अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति प्रतिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥

इति । प्रतीतिविशेषणं पुराणानामृणसूचनपरम् ।

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥

इत्यन्यत्र यथा तथा कविष्वप्येऽत्रापि प्रयोज्यम् ।

धर्मशास्त्रादीनां पुरुषार्थप्रवर्तिनां परिचयकल्प आकल्पे काचित्केऽपि कवेरुपयो-
गस्तस्य कविप्रकृतेरानुगुण्यमेवानुसरति ।

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥.....

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत् स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।

कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

स्थित्यै दण्डयतो दण्डयान् परिणेतुः प्रसूतये ।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥

स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।
ददर्श संशयच्छेद्यान् व्यवहारानतन्द्रितः ॥

नृपा इवोपलविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ।

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥

न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ॥
अदृष्टमभवन् किञ्चिद् व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।
अतः सोऽभ्यन्तरान् नित्यान् षट्पूर्वमजयद् रिपून् ॥

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।
स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥.....

सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ॥.....

स गुणानां बलानां च षण्णां षण्मुखविक्रमः ।
बभूव विनियोगज्ञः साधिनीयेषु वस्तुषु ॥

इति क्रमात् प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।
आतीर्थादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥

मेदश्चेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ॥

कविकुलगुरोर्मनःशिखा

७६

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग् विनोदः कुतः ॥

इत्यादि श्लोकजातं कवेर्मन्वादिप्रणीते धर्मशास्त्रे परिचयं महाभारतीयराजधर्मकौटिल्यार्थनीत्यादिषु च प्रावीण्यं परं प्रकटयति । 'धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम्' इति कवेर्निर्देशे — 'शतायुर्वै पुरुषः विभज्य कालमन्योन्यानुबन्धं परस्परस्यानुपघातकं त्रिवर्गं सेवेत' इत्यादावेव मुनिना स्वशास्त्रे सूचितेन

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी ।

इति पतिगृहं गच्छन्त्यै शकुन्तलायै दत्ते मुनेः कण्वस्योपदेशे चैकचारिणी-वृत्तस्य तेन प्रोक्तस्यानुवादभूतेन रघुवंशीयान्तिमनृपतेरसंयमिनोऽभिर्वर्णस्य कामोपचारप्रयोगे तत्रैव कामसूत्रे पारदारिकाधिकरणे निदर्शितानां प्रयोगानां सूचनपरेण कवेर्वात्स्यायनग्रन्थेऽस्यसाधारणी व्युत्पत्तिरनुमीयते ।

अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ।

योगेनान्ते तनुत्यजाम् ।

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥

इत्यादिना मोक्षशास्त्रसिद्धान्तप्रकटनं शान्तरससमाहितचेतसोऽनुरूपसारस्वतदीक्षातो लब्धवर्णस्य तस्य सुस्थितमेव ।

काव्यकर्मणि नियुक्तस्य कविशिरोमण्येस्तस्य काव्येषु प्रयोगशास्त्रतया व्याकरणसाहित्यविद्यानाट्यशास्त्रादीनामनुस्मरणमनुरूपमेव । तत्र

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ।

सोऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः ।

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ।

पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥
अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ।

इत्यादीन्याद्यभेदे निदर्शनानि । एवम्

वागर्थविव संपृक्तौ ।

निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ।

द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं जुहाव ।

भाववबोधकलुषा दयितेव रात्रौ निद्रा.....।

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्

पर्युत्सुको भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं

भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥

इत्यादीन्यलङ्कारशास्त्रसम्मतसिद्धान्तनिवेशनपराणि ।

नाट्यशास्त्रे प्रावीण्यं तस्य नाट्यकारशिरोमणेरितरविलक्षणमास्ते । ‘अधिकारखेदं निरूप्य’ ‘मदनबाधां निरूपयति’, ‘वृत्तसेचनं रूपयति’, ‘निमित्तं सूचयन्ती’, ‘राज्ञः पूजामभिनीये’त्यादयो यत्र तत्र सन्निविष्टाः प्रयोगौपयिकाः कविमङ्गोपाङ्गविकाराणामभिनयविधौ प्रविष्टं सूचयन्ति ।

अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः

पादन्यासो लयमनुगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।

शाखायोनिर्मृदुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ

भावो भावं नुदति विषयाद्रागबन्धः स एषः ॥

एवमादिना साङ्गोपाङ्गस्य षडात्मकस्य वाक्यसूच्यङ्कुरशाखानाट्यायितनिवृत्त्यङ्कुरतया भिन्नस्याभिनयस्य नाटके शब्दतो वस्तुतश्च निवेशः सुतरामुपभोग्यः । चारीविधानैर्मण्डलविकल्पनैरुद्भ्रान्तकाद्याकाशयाननिर्देशैः विशेषतो विक्रमोर्वश्यामुपयुक्तैर्नाट्ये-
श्चेष्टितैस्तन्नाट्यप्रथायाः प्राचीनसम्प्रदायनिघ्नत्वमावेद्यते ।

कविकुलगुरोर्मनःशिन्ना

८१

वस्तुप्रयोगं प्रकृतं रसभावाश्रितं च यत् ।

देशं कालमवस्थां च ज्ञात्वा योज्या ध्रुवा बुधैः ॥

उत्तमानां प्रयोक्तव्या नानारससमाश्रयाः ।

मत्तमातङ्गसहिता राजहंसाः प्रयोक्तृभिः ॥

इति मुनिना निदर्शितानां नानावृत्तसमुद्भवानां यथास्थानरसोपेतानां ध्रुवाणां नाट्ये
स्वीकारो, विक्रमोर्वश्यामुन्मादाङ्गे

गहणं गइन्दणाहो पित्रविरहुम्माअपअलिअविआरो ।

विसइ तरुकुसुमकिसलअभूसिअणिअदेहपन्भारो ॥

इति प्रावेशिक्या ध्रुवया तथा शाकुन्तले प्रत्याख्यानाङ्गे

अहिणअ महुलोलुबो तुमं तह परिचुम्बिअ चूअमञ्जरिं ।

कमलवसइमेत्तणिबुदो महुअर विम्हरिअसि णं कहं ॥

इति हंसपदिकागीतेनाक्षेपिक्या ध्रुवाया नाट्यवस्तुसूचनपरः प्रयोगश्च स्फुट एव ।
नाट्यस्य गौरवद्योतनकल्पने

देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चालुषं

रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।

त्रैगुणयोद्धवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते

नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम् ॥

इति तत्त्वख्यापने तथा तत्प्रयोगविज्ञाने च

तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।

अप्रशयतामप्सरसां मुहूर्तं प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥

इति वाक्ये कविना मुनेर्भरतस्य नाट्यविधेरेवोत्कर्षः सूचितः ।

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-

मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।

अस्मस्तावन्मुहुरपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे

८२

कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

इत्युत्तरमेघे

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोबहा मालिनी
पादास्तामभितो निषण्णचमरा गौरीगुरोः पावनाः ।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥

इत्युपक्रम्य राज्ञा प्रस्तुते चित्रकर्मणि विदूषकेणोपक्षिप्तम्

‘भो चित्तं क्व खु एदं’ इति सावधानं वचः कवेरक्षरमये चित्रयोजने प्राधान्यं
यथा प्रकटयन्ति तथैव रूपरेखामयचित्रनिर्माणविद्यायामन्तरङ्गत्वमपि । यदिदमुच्यते

रेखां प्रशंसन्त्याचार्या वर्तनां च विचक्षणः ।

स्त्रियो भूषणमिच्छन्ति वर्णाढ्यमितरे जनाः ॥

इति तत्तत्रैवाङ्गुलिनिर्देशेन सूचितमेव । एतदनुवादी गान्धर्वशास्त्रनिर्देशोऽपि गीति-
विषये कविना स्वीकृतः । एवं छलिकककुभादिरागमयसङ्गीतस्यालीढप्रत्यालीढादि-
स्थानविधाने धनुर्विद्याप्रयोगव्यापारस्यापि परिपाटी कवेः काव्येषु विपश्चिद्भि-
रुद्घाटिता ।

कविकर्मणि चानुष्ठानिकोऽभ्यासोऽपरिहार्यत्वेनापेक्ष्यते । कृतिसाध्येऽपि तत्र
कविकुलगुरो रचनाया अप्रथम्यत्ननिर्वृत्यतया यत् प्रतिभानं तत्र तस्य शक्तेरभ्यास-
कलायाश्च माहात्म्यं कारणम् । अर्थस्य वाहनं भाषा । सा च नाट्यकारे कवौ संस्कृतं
प्राकृतं चेति द्वैधं भजते । उभयत्रैवास्य कवेः समानमेव प्रयोगकौशलम् ।

परुसा सक्कअबन्धा पाउअबन्धो वि होइ मणोहारि ।

इति प्राकृतादरिणोऽपरस्य कवेः यथा प्राकृतवचोगुम्फने सौष्ठवं न ततो
न्यूनतरं मानं कालिदासरूपकेषु ।

भाषां तु शौरसेनीं वै ध्रुवायां सम्प्रयोजयेत् ।

इति ध्रुवायां शौरसेनीव्यवहारं गीतसामान्ये च महाराष्ट्रीप्रयोगविधिमनुसर-
तस्तस्य शौरसेनीमहाराष्ट्रयोरुभयोः सुखसञ्चारत्वं विदुषामूह्यम् । यथावस्तुवृत्तं प्राकृत-
भेदबाहुल्यप्रकटने पुनरन्येन लब्धप्रतिष्ठेन नाट्यकारेण काऽपि दिगुपदर्शिता । परन्तु

प्राकृतस्य गद्यपद्यात्मकस्य मनोज्ञत्वविधौ न कोऽपि कालिदासमतिशेते। संस्कृते तु तस्य नैपुण्यं प्रवादपथमापतितमुचितगुणालङ्कारस्वरसेन। 'सरसिजमनुविद्धमि'त्यादि-शाकुन्तलपद्ये 'दिशि मन्दायते तेज' इति च रघुपद्ये गुणालङ्कारस्वरसत्वं बोध्यम्। तेन च विदग्धवेद्यता।

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं
चित्रार्पितामहमिमां बहु मन्यमानः।
स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य
जातः सखे प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम् ॥

इत्यादि पद्येषुविचारपटोरालङ्कारिकवर्यस्य मतेन जागरूकगुणीभूतव्यङ्ग्य-मयेषूत्तमकाव्यताऽलङ्कारमुखेन सहृदयहृदयहारिणी।

शरीरीकरणं येषां वाच्यत्वेन व्यवस्थितम्।
तेऽलङ्काराः परां छायां यान्ति ध्वन्यङ्गतां गताः ॥
व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालङ्कृत्यस्तदा।
ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तेषां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥

इति विपश्चिद्वरेण्याः। कविनोपयुक्ताया वैदर्भीरीतेरालङ्कारिकैः कविसम्प्रदाय-स्यैश्च कृता प्रशस्तिरेवात्र प्रमाणम्। यथा

तेनेदं वर्त्म वैदर्भं कालिदासेन शोधितम् ॥
निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥
अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समस्तगुणगुम्फिता।
विपश्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः।
वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥ इति।

“धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारै”रिति श्लेषमूले विन्यासे च। अभ्यासा-दचनायां चमत्कारः। स च कवेरुत्तरोत्तररचनास्वधिकाधिकपाटवप्रकटनेन मनो-

ज्ञातातारतम्यमनुविधत्ते । सहजा कविशक्तिः सुसमया व्युत्पत्तिकलया युक्ताभ्यास-
दाढ्येन लालिता तस्मिंस्तामेव भूमिमायादिता यत्र श्रुतिरिव तद्गुणितिः कान्ता-
सम्मिततयोपहिताऽप्युपदेशं युनक्ति । अन्वर्थैव तदाश्रया काव्यशैली यामुद्दिश्यामि-
युक्तानां प्रवचने

न स शब्दो न तद्वाक्यं न सा विद्या न सा कला ।

जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो गुरुः कवेः ॥

इति । 'वाचि रसः स्थित' इति च । ध्वनिमाहात्म्ये निर्बन्धवतां मते कालिदासकृतिषु
पदध्वनेर्गौरवं विशेषतो योगरूढपदानां व्यञ्जनाद्वारेणायामतीव हृदयग्राहि । कुमार-
सम्भवे शिवपर्यायपदानां भवहरकपालिपिनाकिविषमशरारिप्रभृतीनां कैश्चिदाधुनिकै-
र्यथाकृतगर्हाणां बहुलः प्रयोगो 'विच्छित्तिशोभिनेकेन (एकावयवसंस्थेनेति अन्वर्थ-
विशेषणेनोपकल्पितं पाठान्तरं यस्य) भूषणेनेव कामिनी । पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना
भाति भारती ॥' इत्यालोककृतां सिद्धान्तं 'मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो
मणिनूपुरा इवे'ति बाणभट्टकृतप्रशस्तिं वा स्मारयति । स एव वृत्तान्तोऽन्यत्र च 'धन-
पतिक्रोधविश्लेषितस्य', 'अन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ', 'स्कन्दस्य मातुः
पयसां रसज्ञः', इत्यादौ शाकुन्तले 'तुवत्तो वि तादकण्णस्स अस्समरुक्खआ
पिअदरेत्ति तक्केमि' इति यस्यान्तिमस्यानुवादतया प्रतीयते । 'कृष्णसारे ददच्चक्षुरि'ति
पद्येऽन्त्यपादे

'तदेषा भवतः कान्ते'त्याद्यपादे च पदध्वनेः

'द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ।

इत्यादौ च धारावाहितया पदध्वनेरुत्कर्षो नापलपनीयः ।

'चलापाङ्गां दृष्टि'मित्यादिशाकुन्तलपद्ये आनन्दवर्धनोदाहृते खल्विति
पदस्य व्यङ्ग्यतां द्योतयन्तो लोचनकारा अन्यत्र च तत्रैव नाटके पदपदांशध्वननपरत्वं
निदर्शयन्तो दर्पणकाराश्च कवेः पदध्वनिप्रयोगप्रवणत्वं सुस्पष्टमेव सूचयन्तीति ।

काव्ये छन्दसां विनियोगः कविशक्तेर्मनोदण्डः । 'वाचां श्रव्योत्सर्गोऽवच्छेद-
श्छन्द' इति तल्लक्षणं सुप्रतिपदमेव । उचितवर्णवृत्तविन्यासैश्छन्दः काव्यनिर्माणे
साधकतममङ्गम् ।

कविकुलगुरोर्मनःशिक्षा

८५

सुवर्णार्हप्रबन्धेषु यथास्थाननिवेशिनाम् ।
 रत्नानामिव वृत्तानां भवत्यभ्यधिका रुचिः ॥
 प्रबन्धः सुतरां भाति यथास्थाननिवेशितैः ।
 निर्दोषैर्गुणसंयुक्तैः सुवृत्तैर्मौक्तिकैरिव ॥
 काव्ये रसानुसारेण वर्णनाऽनुगुणेन च ।
 कुर्वीत समवृत्तानां विनियोगं विभागवित् ॥

इति कविशिक्षाकृतां वरेण्यस्य कस्यापि निर्णयः । कालिदासकाव्येष्वेषां
 विभागवित्त्वं यथा स्वस्थं तथाऽन्यत्र कुत्रापि नेति भूतार्थव्याहृतिः । यद्यप्येकवृत्ता-
 दारिणः कविभावकस्य

सुवशा कालिदासस्य मन्दाक्रान्ता प्रवर्गति ।
 सदश्वदमकस्येव काम्बोजतुरगाङ्गना ॥

इति समञ्जसं मन्तव्यम्, तथापि अल्पतराक्षरवृत्तेष्वपि तथैव पाठवं तत्र तत्र
 संलक्ष्यत एव । एवं हि सूर्योदयादीनां प्राकृतिकदृश्यानां वर्णने पात्रेषूचितानां
 चित्तवृत्तीनां सूचने च वसन्ततिलकवृत्तबन्धने किमपि नैपुण्यं तस्य । तथा कथासूचने
 मन्त्रणायोजने शास्त्रोपदेशसंग्रहे चानुष्टुभा बद्धे सन्दर्भे, आख्यानविस्तृतिमुखेन
 संलापेषूपजातिवृत्तसमाश्रये चादिकवेः पदवीमनुसरतस्तस्य प्रयोगकौशलं चमत्कार-
 कारि । मात्रावृत्तप्रयोगे शास्त्रकृतां गणच्छन्दःपदवीमधिकुर्वत्स्वार्थाबन्धेषु तद्भेदेषु च
 गीतिप्रभृतिषु तस्य परस्परवैशिष्ट्यसूचकः प्रयोगोऽनन्यसाधारण एव । सौकुमार्येण
 माधुर्येण च तत्प्रयुक्ता आर्यास्तदुत्सभूतानां प्राचीनगाथानां सरणिमनुसरन्त्योऽपि
 आभिजात्यसौभाग्येनानन्यामेव श्रियमादधतीत्यत्र नास्ति विपश्चितां कापि विप्रति-
 पत्तिः । एवमपि पिङ्गलकृतमात्रासमकादेरतिदेशं विदधतां प्राकृतसाहित्यचर्चा-
 मनुसरतां निबन्धकृतामुद्दिष्टेषु च्छन्दःसु तस्यासमं सौष्ठवम् । 'हला चिन्तिदं मय
 गीदवत्थु' इति शाकुन्तले तथा उपगानं कृत्वा चतुष्पदवस्तुकं गायति

‘दुल्लहो पित्रो तस्मि भव हिअअ णिरासं’

इति च मालविकायां विरहाङ्कादीनां तद्वर्वाचीनानां छन्दोनिबन्धकृतां परिभाषाचितो
 वस्तुविशेषो लक्ष्यः । तथैव विक्रमोर्वश्यामुन्मादाङ्के गजेन्द्रहंसमिथुनमधुकरपर-

८६

कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

भृतमयूरवलाहकप्रभृतिवस्तूपजीविनां चर्चरीद्विपदिकाखण्डककुटिलिकाऽऽदीनां लय-
रागतानानुविधायिनां च प्राकृतमात्राच्छन्दसां मुनिनिदर्शितभेदानां शब्दतोऽर्थ-
तश्चोपयोगः श्रव्यत्वद्वारेणापूर्वं रमणीयत्वमावहति । अत्र मुनिः

प्रयोगे संप्रयोज्यानि रसभावौ समीक्ष्य तु ।
यानि वाच्यैस्तु न ब्रूयात् तानि गीतैरुदाहरेत् ॥
तस्माद् गीतिमभिप्रेक्ष्य तद्वृत्तां योजयेद् ध्रुवाम् ।

मात्राच्छन्दसां भूयसां प्राकृतसाहित्योचितानां कविना संस्कृतेऽपि प्रयोगो दर्शितो
वस्तुरसानुगुणोऽविकलेन गलितकच्छन्दोमानेन रचिते

अभिनवकुसुमस्तवकिते तरुवरस्य परिसरे
मदकलकोकिलकूजितभङ्गारमनोहरे ।
नन्दनविपिने करिणीविरहाम्भिसन्तप्तो
विहरति गजयूथाधिपतिरैरावणनामा ॥

इति पद्ये ।

इतीयं त्रैधातवकविसृष्टौ सरणिरूपदर्शिता दिग्दर्शनमात्रेण, कवचित्तलीना
वासना शास्त्रेषु परिचितिर्यथायथं काव्यक्रियेति यस्याङ्गानि । प्रतिभाऽपरपर्याया
शक्तिः श्रुतापरनामा व्युत्पत्तिरभियोगरूपोऽभ्यासश्चेति तासां संज्ञा अलङ्कारशास्त्रे ।

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलम् ।
अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥ इति
शक्तिर्निपुणता चेति लोकशास्त्राद्यवेक्षणम् ।
काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ इति

चान्यस्य शास्त्रविमर्शनम् । सा च सरणिः सारस्वतवंशावतंसस्य तस्य सरस्वतीत एव
लब्धमनःशिक्षाया अनुरूपैव । कालिदासकाव्यव्याख्यातृणां

कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखो यथा साक्षाद् विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥

कविकुलगुरोमनःशिक्षा

८७

इति मन्तव्यमतिरञ्जनपरं विनयनयोपधायकं वेति सन्तोष्यम् । योऽयं तावत् कवेर्मर्मप्रकटने भावकानां परस्परं मतविसंवादो दृश्यते स हि कवितृष्टदर्शनस्य भूषणमेव न दूषणम् ।

प्रास्ताविकमिदमस्मन्निर्धारणम् । बहु वक्तव्यमत्र । वहवश्च सन्ति ये कवि-
वाग्विलासेषु विमर्शं विदधुः । युक्त्यास्वादलसद्रसैकवसतिः खलु मिथिलाभूमिः ।
प्राप्तश्चेदानीं स्वयोगसमवधानानुगुणः सुयोगः धन्याः स्मो वयमेतत्समारोह-
योजनायां योगदानेन । कालिदासस्मृतिपूतोऽयमुद्यमः सफलो भूयात् । सर्वः
सर्वत्र नन्दतु ।

अपूर्वं यद्वस्तु प्रथयति विना कारणकलां
जगद्भावप्रख्यं निजरसभरात् सारयति च ।
क्रमात् प्रख्योपाख्यप्रसरसुभगं भासयति तत्
सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयतात् ॥

अलमतिविस्तरेण ॥❧

❧ कामेश्वरसिंहविश्वविद्यालयोजिते कालिदासस्मृतिसमारोहे भाषणम् ।

मम्मटकालिदासयोर्विचारवीचयः

श्रीबदुकनाथशास्त्री खिस्ते, संस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी

कालिदासरचनासु दूषणं

मम्मटेन परिकल्पितं तु यत् ।

तस्य भूषणपदत्वसिद्धये

तन्यते नवनिबन्धगुम्फनम् ॥

संस्कृत-साहित्य-समीक्षाप्रसङ्गे तत्रभवतो वाग्देवतावतारस्य मम्मटाचार्यस्य नाम प्राथम्यमर्धितिष्ठतीति सुविदितमेव विदितवेदितव्यानाम् ।

कविकुलगुरोः सरस्वतीविलासस्य महाकविकालिदासस्य सूक्तिकामधेनुः सर्वोपजीव्या सुधामधुरं रसस्यन्दमाविर्भावयन्ती सञ्जीवयति भारते भारतीभक्तिभावितान् सामाजिकान्, एतदपि सुप्रथितमेव ।

एतयोरेव समीक्षक-समीक्ष्ययोः पारस्परिकसम्बन्धमलक्ष्य कृत्य लघुकायमसु विमर्शमुपस्थापयितुं प्रवर्तते, तत्र कियत्साफल्यं वैफल्यं वेत्यत्र निर्णये सहृदया एव प्रमाणम् ।

काव्यप्रकाशे प्रथमत एव काव्यप्रयोजनविचारावसरे—“काव्यं यशसे”—इति प्रतीकं विवृण्वन्नाचार्यमम्मटः “कालिदासादीनामिव यशः” इति यशस्वितायां कालिदासस्य तदानीमपि प्रतिभटः कश्चिन्नासीदित्यावेदितवान् । एतेन कविपरम्परायां कालिदासो निरूपम् इत्यत्र न मम्मटस्यापि विप्रतिपत्तिरासीदिति स्फुटीभवति ।

भुवनोपजीव्यत्वं खलु महाकवेः कालिदासस्य, कालिदासादनन्तरं सुरभारतीं सेवमानेषु कविमूर्धन्येषु को वा तदीयसूक्तीनामधमणौ नास्ति, भवभूतिर्बाणो वा, भारविर्माधो वा तदीयसरणिमनुसृत्यैव निजां कविकर्मनैपुणीमधिरूरोह इत्यत्र नास्ति स्वल्पोऽप्यवसरो विचिकित्सायाः ।

तत्रभवता समीक्षकशिखामणिना हेमेन्द्रेणापि कवित्वसंस्कारोपजननाय कालिदासप्रबन्धपरिशीलनं मुख्योपायतया निर्दिष्टम्—

“पठेत्समस्तान् किल कालिदास-

वृत्तप्रबन्धानितिहासदर्शी ।”

इत्यादि वदता ।

एवं विधायामपि स्थितौ गुण-दोष-परीक्षणनिकषोपलानां मम्मटादीनां दोषदर्शन-विचारावसरे महाकवेः कालिदासस्य भारती—“हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा” इति तदुक्तरीत्या कियतीमात्मनो निर्दुष्टतां प्रमाणयितुं प्रागल्भत इति विचारयामः ।

तत्र प्रथमतस्त्रिविधाश्लीलदोषोदाहरणप्रसङ्गे

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशात्

घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽद्य जातः ।

रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः

सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष वही ॥

इति विक्रमोर्वशीयस्थे पद्ये ‘विनाशात्’ इति पदेन मरणरूपममङ्गलं व्यज्यते, वाच्योऽर्थस्तु प्रियाया अत्यन्तमदर्शनमित्येव । तस्मादमङ्गलव्यञ्जकत्वादिदमसाधु इति मम्मटस्याशयः । तत्रेदमालोचनीयम्—

प्रकरणादिज्ञानस्य बलवत्त्वात् नाशपदात् अदर्शनमेव पुरः स्फुरति, तत्रैव वक्तृ-तात्पर्यविश्रान्तिः । ननु व्यञ्जनाया बाधितार्थबोधकत्वमपि धर्मिग्राहकमानसिद्धमिति नयेन वाच्यार्थं बाधित्वापि वैयञ्जनिकबोधो भवेदेव, पदस्यैव तत्रापराधात् इत्यपि न सुवचम् । यतोऽत्र नृत्यन्तं मयूरं प्रेक्ष्य तस्य हर्षकारणं विचिन्तयतो राज्ञ उक्तिरियम् । उर्वश्या अत्यन्तापगमादेव स्वप्रतिद्वन्द्विकेशकलापापगमः, अत एव मयूरो नृत्यतीति राजाऽव-गच्छति । किञ्च विरहस्य परां काष्ठामधिरूढस्य नायकस्य पुरुरवसः पुनरपि प्रियासङ्गमो भवेन्न वेति सन्दिहानस्य तादृशी भणितिः परं विप्रलम्भोत्कर्षं सूचयति तदीयामुन्मादा-वस्थाञ्च । स्फुटमेतत् तत्प्रकरणालोचनेनेति निरवद्या महाकविसूक्तिः प्रतिभाति ।

एवं—सस्तां नितम्बादवरोपयन्ती

पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ।

मम्मटकालिदासयोविचारवीचः

६१

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण

द्वितीयमौर्वीमिव कामुकस्य ॥

इति कुमारसम्भवस्थे पद्ये पार्वत्या परिधृतायां केसरदामकाञ्च्यां कामधनुषो मौर्व्या द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यमासीत्, परं तद्द्वितीयत्वं कर्मधारयसमासे परपदार्थप्राधान्यात् गुणीभूतमिति विधेयत्वस्याऽनिर्वाहात् अविमृष्टविधेयांशो नाम दोष इति मम्मटो विवेचयति । तत्रेत्थं समाधीयते—

न खलु मौर्वीगतं द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यमिति राजाज्ञा, उत्प्रेक्षायां कचिद्विषये कस्यचिद्विषयिणः सम्भावना क्रियते, इह “केसरदामकाञ्ची” उत्प्रेक्षाया विषयः, विषयी तु कामस्य द्वितीयमौर्वी, न च द्वितीयत्वविशिष्टमौर्व्युत्प्रेक्षायां किमपि बाधकं प्रतिभाति ।

एका प्रसिद्धा मौर्वी कामस्य सर्वविदिताऽस्त्येव, इयन्तु द्वितीया कामस्य मौर्वीति कवेराशयस्याकलनात् समञ्जसमिदमेव ।

किञ्च—यदि द्वितीयत्वमात्रस्योत्प्रेक्षणं न मौर्व्यास्तर्हि विषयविषयभावो नोपपद्येत, केसरदामकाञ्च्याः सम्भावनायां विषयत्वं कामस्य द्वितीयमौर्व्याश्च सम्भावनायां विषयित्वमिति व्यथस्था भग्ना स्यात् । “नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्टे चोपजायत” इत्यादिनियमानुसन्धानान्च कालिदासोक्तमेव रमणीयम् । तथैव

वपुर्विरूपाक्षमलद्वयजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि ! मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥

इति बहुवचधरेण हरेण साभिप्रायमारब्धायां हरनिन्दायां तद्धितार्थगुणीभूतेऽन्यपदार्थे विधेयस्य गुणीभावः । यथा ‘वपुर्विरूपाक्ष’मित्युक्तम्, तथैवाग्रेऽपि “जनिः अलक्षिता” इति वाच्यम्, येन जनुषोऽलक्ष्यत्वेन हरस्य निन्दाधिक्यं प्रतीयेत ।

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।

बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥

इति न्यायेन सकलबन्धुजनाभ्यर्थनीयं कुलमपि हरस्य नास्तीति कवेराशयः । स च 'अलक्ष्यजन्मता' इति पदेन न स्फुटभावमुपयाति इति मम्मटोऽभिप्रैति । तस्मादत्रापि अविमृष्टविधेयांशो जागरूक एवेति स्थितौ कालिदासपक्षादुच्यते

यथा 'वपुर्विरूपाक्ष'मित्यत्र वपुरुद्दिश्य विषमेश्णत्वं विधेयभावेन व्यवस्थापितं न तथा 'अलक्षिता जनि'रित्यत्र उद्देश्य-विधेयभावावगमो भवति, किन्तु पदगतदोषो-द्धारेऽपि वाक्यदोषप्रसङ्गः शिरस्यापतति । तथाहि 'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः' इत्यादि-वत् अत्रापि पदयोर्वैपरीत्येन सन्निवेशात् 'जनिः अलक्षिता' इत्येवंरूपतया वक्तव्येऽपि तद्विपरीताभिधानात् वाक्यगतमविमृष्टविधेयांशत्वं दुष्परिहरमेव । अन्यच्च 'अलक्ष्यजन्मता' इति पदेनापि जन्मनः कुलगोत्रादेरविज्ञानमित्यर्थः स्फुटीभवत्येव, भावार्थकः 'तल्' प्रत्ययोऽपि अलक्ष्यत्वं स्फुटमवगमयति, तदुद्देश्येनैव तस्य प्रयोगात् । अत्र वाक्यार्थपर्यालोचने स्वल्पमपि दूषणं नावशिष्यते यत् उत्तरार्द्धे निर्दिष्टमिदं समष्टिरूपेण यत् वरेषु यत्किमपि वरणीयत्वोपयुक्तं जनैरन्विष्यते तदेकमपि वस्तु हरे नास्तीति पूर्वार्द्धे व्यष्टि-रूपेण पृथक् वाक्यविन्यासैर्निर्दिष्टम्—वपुः विरूपाक्षं, अलक्ष्यजन्मता, वसु दिगम्बरत्वेन निवेदितमेवेति । पूर्वोत्तरार्द्धयोः परस्परसाकाङ्क्षतया उत्तरार्द्धे स्फुटतया प्रतिपादनाच्च तदन्वयितया पूर्वार्द्धस्य तत्र स्वल्पोऽपि विधेयांशतिरस्कारो नानुभूयते, क्रियान्वयेन स्फुटतयार्थावगमे तदन्तर्गतानां समासादीनामकिञ्चित्करत्वात् । अत एव सारबोधिनी-कारेणाप्युक्तम्

“वस्तुतस्तु त्रिलोचने जन्मनोऽप्यसिद्धतया विशिष्टस्यालक्षितजन्मनो विधेयतया अलक्षितेत्यस्य विशेषणस्य पूर्वोपादानमुचितमिति रचितः पाठः समीचीनः” इति । एवमग्रे पदांशगतदोषोदाहरणप्रसङ्गेन कुमारसम्भवीयमधस्तनं पद्यमुदाहारि मम्मटेन

“तद्गच्छ सिद्धैव कुरुदेवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्धै बीजाङ्कुर' प्रागुदयादिवाग्भः ॥”

अत्र 'द्वैय' 'व्यै' इति कटु, इति मम्मटाशयः । तट्टीकाकृतोऽप्येवं व्याचक्षते—‘प्रार्थनेऽतिमधुरभाषणस्यौचित्येन अस्यात्र दोषत्वम्’ इत्युद्योतकारः । ‘अत्र नायकनायिकावृत्तान्तरूपरसस्य सम्भवात्तद्व्यञ्जकवर्णवैधुर्येणास्य दूषकतेति’ सारबोधिनीकारः । तदेतत्सर्वमप्रासङ्गिकम् । तथाहि अत्र कामेन शिषं प्रति

वशीकरणोद्योगे स्वीकृते इन्द्रस्तद्गमनमनुजानातीति प्रसङ्गः । अत्र स्फुटतया कस्यापि रसस्य भावस्य वा नोपलब्धिः, येन तद्विधाताशङ्का जायेत । परम्परया रसस्पर्शस्तु सर्वत्रापि काव्ये स्वीकृत इति तद्विचारानुधावनं व्यर्थमेव । यदि वर्णयोरनयोः श्रवणोद्भेजनकरत्वम् अनुभवसाक्षिकं सहृदयानां तर्हि कं वा रसभावादिकं प्रतिबन्धीयादियं पदांशद्वयी ? कामस्य प्रशस्तिस्तु कृतैव भवता “बीजाङ्कुरोत्पत्त्यै सलिलं यथा प्रधानकारणायते तद्वत् स्कन्दस्योद्भवाय भवान्” इति वदता । तदेवमर्थस्यापि स्फुटतयोपलब्धौ कटुत्वेनाभिमतयोः पदांशयोरर्थप्रतिबन्धकत्वमपि नास्तीति दूषकताबीजान्वेषणे निर्मूल एवायमाक्षेपः प्रतिभाति ।

इतोऽप्रे पदांशगतनिहतार्थदोषोदाहरणत्वेन पद्यमिदमुपन्यस्तं मम्मटेन

“यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां सम्पादयित्रीं शिखरैर्विभर्ति ।

बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥” इति

अत्र हिमालयस्योत्कर्षवर्णने ‘धातुमत्तां’ इत्यत्र धातवो गैरिकादयः सन्त्यस्येति धातुमान् तस्य भावो धातुमत्तेति ‘कृतद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने’ति न्यायात् सम्बन्धः सूच्यते, परं ‘मत्ता’शब्दस्य उन्मत्तस्त्रीवाचकत्वं प्रसिद्धम् । तेन प्रसिद्धेन पुरःस्फूर्तिकेनार्थेन पूर्वोक्तोऽप्रसिद्धोऽर्थो निहन्यत इति ‘निहतार्थता’ नाम दोष इति मम्मटाचार्यो निश्चिनोति ।

इदमपि न विचारसहम्, तथा हि प्रसिद्धेनार्थेन पुरःस्फुरितेन तदितरोऽर्थो यत्र बलादिवाभिभूतो न भटिति बोधगम्यो भवेत्तत्रैवायं दोषः । भटित्यर्थानुपस्थापकत्वं तेन च सहृदयोद्भेगजनकत्वमस्य दूषकताबीजम्, परन्तु हिमालयवर्णनप्रसङ्गे जागरुके ‘धातुमत्ता’मितिपदश्रवणसमका कस्य वा सचेतसश्चेतसिद्धम् ‘मत्ता’पदांशमात्रोपस्थाप्यमान उन्मत्तस्त्रीरूपार्थः पदमादधीत ? इह हि धातुमत्त्वमेव प्रतीयते । नान्योऽर्थः । तस्मान्निर्दुष्टमिदं महाकवेः सूक्तम् ।

एवं भग्नप्रक्रमदोषोदाहरणप्रसङ्गे कुमारसम्भवस्थं पद्यमेतदुद्धृतं मम्मटेन

“ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धञ्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुच्युः ॥”

इत्यत्र सप्तर्षयः शिवपार्वत्योर्विवाहविषये यतमाना माध्यस्थ्यं भजन्तो हिमालयेन सह सम्मन्त्र्य तदुक्तिं शिवाय निवेद्य स्वस्थानं जग्मुरिति प्रसङ्गः । अत्र “अस्मै” इतीदम्:

प्रकमा 'तद्विसृष्टा' इत्यत्रापि 'अनेन विसृष्टा' इत्येव वक्तव्यम्, न च तदिदमोरथाभेदः, इदमः प्रस्तुतप्रत्यक्षपरामर्शकत्वात् इति व्याचक्षते प्रदीपकारादयः । तस्मादत्र सर्वनाम-विषये भग्नप्रक्रमत्वम् ।

अत्रेदमालोचनीयम्—येन रूपेणोपक्रमः तेनैवोपसंहारः कर्तव्यः, अन्यथा अर्थप्रतीतिर्बाधिता सती सहृदयोद्देगं जनयेदित्येतदेव दोषस्यास्य स्वरूपम् ।

अत्र 'तद्विसृष्टा' इत्यत्र भगवतः शिवस्य प्रसिद्धतमत्वात्तच्छब्दो नार्थप्रतीतिं स्थगयति किञ्च भगवता शिवेन परिण्यवार्तायां माध्यस्थहेतोः पूर्वं स्मृता एते मुनयः

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युसाम् ।

ऋषीञ्ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरनाशनः ॥

इति कुमारसम्भवे तत्प्रकरणे स्फुटम् । एवं तच्छब्दोऽत्र पूर्वानुभूतार्थे प्रक्रान्तार्थे वा प्रयुज्यमानो न स्वल्पमपि दोषमावहतीति कालिदासीयं पदमेव रमणीयमिति । अस्मिन्नेव दोषविचारे पर्यायविषयकप्रक्रमभङ्गोदाहरणे पद्यमिदमालोचितं मम्मटाचार्येण

“महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥”

कुमारसम्भवप्रथमसर्गे हिमालयस्य पार्वत्यां वात्सल्यवर्णनमिदम् । अत्र ‘अपत्य-सामान्यसत्तायामपि’ अपत्यविशेषे वात्सल्यमधिकमासीदिति वक्तव्ये “पुत्रवतः” इत्यभिधानमनुचितं, ‘अपत्यवतः’ इत्येव सामान्येन प्रतिपादनीयम् । यथा दृष्टान्तेपुष्पसामान्यसत्तायामपि पुष्पविशेषे (चूतरूपे) द्विरेफमालाया विशेषत आसक्तिरित्युक्तम् । एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः समानाकारताभङ्गात् प्रकृते पर्यायविषये भग्नप्रक्रमतादोषः प्रादुर्भवतीति मम्मटस्याशयः ।

अत्र समाधीयते—यद्यपि पुत्रापत्यशब्दयोः सम्भवति सामान्यविशेषभावः परन्त्वत्र महाकविना पुत्रशब्दः सन्ततिसामान्यार्थ एव प्रयुक्तः । तथाहि—“प्रातृपुत्रो स्वस्रदुहितृभ्या” मितिनियमात् पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः, तेऽस्य सन्तीति पुत्रवान्, भूमार्थं मतुप्प्रत्ययः, एवमेव व्याख्यातञ्च मल्लिनाथेन । एवं नात्र प्रोक्तदोषावसरः ।

मम्मटाचार्योर्विचारवीचयः

६५

वृत्तिग्रन्थे स्वयं मम्मटाचार्येणापि किञ्चिदत्र अस्वरसमिव प्रदर्शयता लिखितम् यत् “अत्र सत्यपि पुत्रे कन्यारूपेऽप्यपत्ये स्नेहोऽभूत्” इति केचित्समर्थयन्ते इति । समुचितञ्चैतदाभाति सत्स्वपि पुत्रेषु कन्यायामन्यस्मै दास्यमानायां भवत्येव पितुः स्नेहः कश्चिदधिक इत्यनुभवगोचरमिदं व्यवहारेऽपि । तत्राप्यशेषगुणशालिन्यां लोकोत्तरसौन्दर्यसम्भृतायामादिशक्तेरवतारभूतायामुमायां हिमवतः स्नेहधारा विशेषतः प्रावर्तत इत्यत्र न नाम किमप्यसम्भावनीयम् ।

पूर्वोक्तं मम्मटाचार्यस्य वृत्तिग्रन्थं व्याकुलयन्तष्ट्रीकाकाराः परस्परविरुद्धं व्याचक्षिरे । तत्र चण्डीदासादयस्तु दोषराहित्यमेव स्वीकुर्वन्ति । एवमग्रे

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं

छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।

विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले

विश्रान्तिं लभतामिदञ्च शिथिलज्याबन्धमस्मद्वनुः ॥

इति शाकुन्तलनाटकस्थे पद्ये ‘गाहन्ता’मिति कर्तृकारकवाचकतिङः प्रक्रमे तृतीयपादे ‘क्रियता’मिति कर्मकारकवाचकस्योपादानात् कारकविषये भग्नप्रक्रमत्वमिति मम्मटाचार्यः ।

वस्तुतस्तु अर्थप्रतीतिव्यवधायकत्वस्य कस्याप्यनौचित्यस्य वाऽत्रानुभवाद् दोषस्थितिरपि नास्त्येव । यत्तु मम्मटाचार्यैरपि कल्पिते पाठे ‘विश्रब्धारचयन्तु सूकरवरा मुस्ताक्षतिं पल्वले’ इत्यत्र ‘सूकर’पदस्य ग्राम्यत्वाद्बन्धशैथिल्याच्च ‘विश्रब्धः कुरुतां वराह-निवहो मुस्ताक्षतिं पल्वले’ इति युक्तं पठितुम् । एवञ्च आत्मनेपदप्रक्रमभङ्गोऽपि नेत्यादिकमुद्योतकारो लिखितवान् । तत्सर्वमाहोपुरुषिकामात्रम् । प्रकृतार्थप्रतीतिप्रति-बन्धकतायाः पद्येऽस्मिन् लेशतोऽप्यननुभवात् ।

एवं ‘अक्रम’दोषस्योदाहरणतया निर्दिष्टे कुमारसम्भवीयेऽस्मिन् पद्ये—

“द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥”

यत्पदानन्तरं यत्पदोपादानमुचितं ततोऽन्यत्र तदुपादानं यत्र भवेत्तत्र 'अक्रमत्व' नाम वाक्यदोषः ।

अत्रोदाहरणे कपालिसमागमप्रार्थनया शोच्यत्वप्रतीतौ तात्पर्येण यथा 'कला'-शब्दानन्तरं 'च'कार उपात्तस्तथैव 'त्वञ्चे'ति वक्तव्यमासीत्, परं तत्र 'च'कारस्य 'लोकस्ये'ति पदानन्तरमुपादानात् क्रमस्याभावात् 'अक्रमत्वम्' । तेन शोच्यतायां युष्मत्पदसम्बोधायास्तथा समुच्चयो न प्रतीयते इति मम्मटाभिप्रायः ।

अत्रेदं विमृष्टव्यम् पद्येऽस्मिन् शोच्यत्वप्रतीतौ चन्द्रकलापार्वत्योरुभयोरपि समकक्षतया परिगणनं बटुवेषधरेण भगवता हरेण पूर्वमेव कृतम् 'द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयता'मिति वदता । तदनु कलावतः कान्तिमती सा कला च अस्य लोकस्य कान्तिमती नेत्रकौमुदी त्वञ्चेत्यभिहितम् । एवं शिवसमागमप्रार्थनया शोच्यत्वप्रतीतौ कलातो न स्वल्पापि न्यूनता भगवत्यामुमायां प्रतीयते, उपक्रमेणैव तस्य प्रतिपादनात् । न च वराकः 'च'कारस्तथाऽपराद्धयतीति सहृदया एव प्रमाणम् । तस्मान्निर्दुष्टमिदं पद्यम् ।

एवं 'अमतपरार्थ'नामनि दोषे रघुवंशस्थं ताटकावधवर्णनमिदमुदाहृतम्

“राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवदुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा” ॥

इत्यत्र वाक्यार्थात्प्रकरणवशात्प्रतीयमाने बीभत्सरसे श्लेषबलात् 'अभिसारिका'-वृत्तान्तस्य प्रतीयमानतया शृङ्गाररसोऽपि व्यज्यते । स च प्रकृतरसविरोधी ।

“ज्ञेयौ शृङ्गारबीभत्सौ तथा वीरभयानकौ ।

रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः” ॥

इत्युक्तत्वात् । ततश्च प्रकृतरसविरुद्धरसोपस्थापकतया वाक्यस्य सदोषत्वमिति मम्मटाचार्यस्य दृष्टिः ।

अत्रेदमवधेयम्-प्रकरणस्य नियामकत्वात्प्रकृतोऽर्थस्ताटकावधमात्रपरो बीभत्सरसास्वादपर्यवसायी च । श्लेषेण पुनर्द्वितीयार्थबुद्धौ समुल्लसितायामभिसारिका-वृत्तान्तः प्रतीयते । तेन च शृङ्गाररसानुभवः । एवं 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' । 'यावन्तोऽर्थास्तावन्तः शब्दाः' इत्याद्यालङ्कारिकनयेन शृङ्गाररसाभिव्यञ्जकाः शब्दा अपि पृथग्भूता एव । केवलं श्लेषबलादभिन्ना इव भासन्ते । यदुक्तं मम्मटेनैव श्लेषप्रकरणे

मम्मटाकालिदासोर्विचारवीचयः

६७

“वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यद् युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति भिन्नं स्वरूपमप-
ह्नुवते स श्लेष” इति। एवमनयो रसयोः सामानाधिकरण्याभावान्न विरोधः। प्रत्युत कवे-
रेकशब्दाश्रयेण परस्परविरुद्धरसचमत्कारप्रदर्शनसामर्थ्यसूचनादुत्कर्ष एव प्रतीयते।

किञ्च घैयञ्जनिकबोधस्यावृत्त्या स्वीकृतत्वादेकस्मिन्प्रकरणे तदभिव्यङ्गेय रसे च
पर्यवसिते प्रकरणभेदेन पुनरपि रसान्तरप्रतीतौ बाधकं नास्ति। नापि नैरन्तर्यविरोधः
श्लेषस्य तत्र व्यवधायकत्वादिति कालिदासोक्तिः शोभनैव।

रसदोषप्रकरणे मम्मटाचार्यैः रसस्यानुभूतस्यापि पुनः पुनर्दीप्ताबुदाहृतं कुमार-
सम्भवीयं रतिविलापप्रकरणम्। अनुभूतो हि रसो भूयो भूयश्चर्व्यमाणो नवीनचमत्कारा-
भावात्सामाजिकानुद्वेजयतीति मम्मटाशयः। तत्रेदं विचिन्तनीयम्—कुमारसम्भवे
चतुर्थसर्गे सति कामदाहे

“अथ मोहपरायणा सती विवशा कामबधूर्विबोधिता।

विधिना प्रतिपादयिष्यता नववैधव्यमसह्यवेदनम्” ॥

इत्यादिना तस्या विलापप्रकार उपवर्णितः। एवं करुणारसोद्वेगे जाते स्वजन-
कर्तव्यनिर्वाहाय तां सान्त्वयितुं कामबधूवौ वसन्ते प्रत्यासन्ने तदीयावलोकनाद् भृशं वर्ध-
मानशोकावेगा सा वक्षस्ताडनरोदनादिकञ्चकारेति कविना स्ववचोभिरेव तदौचित्यं
पर्यवस्थापितम्। यथा

“तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं स्तनसम्बाधमुरो जघान च।

स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते” ॥

एवमौचित्येन निर्व्यूढो रसो भूयो भूयश्चर्व्यमाणोऽपि नोद्वेगाय प्रभवेदिति सहृदय-
हृदयसाक्षकिमेवैतत्। अस्मिन्नेव प्रकरणे प्रकृतिविपर्ययदोषोदाहरणतया कुमारसम्भवे
शिवयोः सम्भोगशृङ्गारवर्णनमुपात्तं मम्मटाचार्येण।

प्रकृतिः स्वभावश्चरित्रं वा तत्प्रतिकूलतया वर्णने सोऽयं दोषः। यस्यां
प्रकृतौ यद् वर्णनमुचितं तत्प्रतिकूलं वर्णनमित्यर्थः। यद् आधुनिकैः ‘चरित्रचित्रण’-
मित्युच्यते।

तत्र दिव्यप्रकृतिभाजोरुमामहेश्वरयोः प्रकटशृङ्गारवर्णनं प्राकृतजनसाधारण-
रीत्या निबद्धयमानं तयोर्दिव्यस्वभावतां सामाजिकानां भक्तिरूपिणीं प्रवृत्तिञ्च प्रतिबध्नातीति
मम्मटाचार्यस्याशयः ।

यद्यपि आपाततो मम्मटाचार्यस्य शिक्षा समीचीनेव प्रतिभाति किन्तु महाकवेः
कालिदासस्य प्रतिभाप्रभावव्याप्तौ दृग्गोचरीकृतायां तत्र न स्वल्पमपि दूषणमवशिष्यते ।

भगवता शिवेन दग्धे मन्मथे जगतः सकलापि प्रवृत्तिः प्रतिरुद्धा भवेत् अतो
भगवान् नित्यमुक्तोऽपि जगदनुग्रहाय मन्मथमप्यनुगृहीतवान् न तु विषयलोलुपतयै-
वेन्द्रियसुखानि सिषेवे इत्ययमर्थः सूचितो महाकविनास्मिन् प्रकरणे

“एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजसदने सहोमया मासमात्रमवसद् वृषध्वजः” ॥ इति वदता ।

किञ्च भगवतो वास्तविकं यद्वरूपं तदपि न विपर्यस्तं कविना

“एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरु-
निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः”

इत्यादौ “जगद्गुरु”प्रभृतीनि पदानि प्रकृतिस्वरूपं नान्यथा कुर्वन्तीति न प्रकृति-
विपर्ययदोषाऽवकाशोऽपि ।

किञ्च महाकवे रसोपनिबन्धने यदि तादृशं पाटवं सहृदयैरनुभूयते यत्र न
तदास्वादस्य स्वल्पोऽपि प्रतिरोधः तत्र सन्नपि दोषो न प्रतिबन्धकः कविशक्तिरिहो-
तत्वात् । तदुक्तम्

अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्त्या संत्रियते कवेः ।

यस्त्वशक्तिकृतस्तस्य स भगित्यवभासते ॥ इति ।

तस्मान्नितान्तनिरवद्या महाकवेः सूक्तिरिङ्गिणी पीयूषपूरस्त्रिलोकीमापूरयन्ती
भारतवर्षस्य सौभाग्यसम्पदमहर्निशमभिवर्द्धयन्ती विराजते ।

मम्मटकालिदासयोर्विचारवीचयः

६६

श्रीमन्मम्मटाचार्यैरपि शिष्यशिक्षार्थं तत्र तत्र सूक्ष्मेक्षिकया दोषानुत्प्रेक्ष्य तद्विवे-
चनप्रकारवर्णनया सर्वे वयमनुगृहीता एवेति तेषां पाण्डित्यप्रकर्षे कस्य न वा साधीयसी
श्रद्धा स्यात् ।

कविकुलगुरुपादाम्भोजपूजोत्सवार्थं

मिलति ललितभावे मण्डले पण्डितानाम् ।

विगुणमपि मदीयं भक्तिसौगन्ध्यसारं

किमपि वचनपुष्पं स्वैरमावेदयामि ॥

कालिदासस्य उपास्यदेवता देशश्च

श्रीमाधव अनन्त ऋषके

श्रीमतः कविकुलगुरोः कालिदासस्य जन्मदेशोपास्यादिविषये बहुधा बहुत्रा नेकैः विचारितम् । साम्प्रतमपि विचार्यते, भविष्यदपि काले विचारयिष्यते । यतः कविकुलगुरुणा सकलविद्वन्मान्यतया प्रसिद्धे काव्यत्रये नाटकत्रये च स्वीयजन्मस्थान-देशमावृष्टिगुर्वाश्रयदातृविषये एकेनापि शब्देन स्पष्टतया कुत्रापि किमपि न लिखितम् । केवलं तदुत्तरकालजातसाहित्यशास्त्रकारकविलेखप्रस्तरलेखादिभिर्यदनुमीयते कालिदासग्रन्थस्थलेखाधारेण यत्किञ्चित् कल्प्यते च तत्सर्वं संकलय्य कथञ्चित् कवि-मूर्धन्यस्य कालिदासस्य चरितमिति मत्वाऽस्माभिः सन्तुष्यते । परन्तु तर्कानामप्रति-ष्ठितत्वात् अन्यैरन्यथापि कल्पयितुं शक्यते, कल्पयिष्यते च मयापि कविश्रेष्ठस्य कालिदासस्य देशोपास्यदेवतयोर्विषये यत्संकलितं तदस्मिन् श्रीकालिदासजयन्ती-समारोहप्रसङ्गे विदुषां पुरत उपस्थापयितुमभिलष्यते । यद्यपि कालिदासनाम्ना संस्कृतसाहित्येऽनेके प्रसिद्धाः कवय उपलभ्यन्ते “एको न जीयते हन्त कालिदासत्रयी किमु” इत्युक्तिः साहित्यिकेषु जागर्त्येव तथापि काव्यत्रयनाटकत्रयकर्ता कालिदास एक एवेति विषये प्रायः सकलविदुषां सम्मतिरेकरूपैव विद्यते । कालिदासग्रन्थस्थ-शिवविषयकेष्वनेकप्रकारकोल्लेखेन कालिदासः शिवोपासक इत्यपि सकलवादि-सम्मतमेव । रघुवंशीयं

‘वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥’

इति प्राथमिकं श्लोकं दृष्ट्वा तत्र प्रतिपादितं वागर्थयोरभिन्नत्वं श्रीभर्तृहरि-कृतवाक्यपदीयमिवेति मत्वा तद्वच्छिवपार्वत्योः शक्तिशक्तिमद्रूपयोरभिन्नत्वं शक्ति-शक्तिमत्सामरस्यरूपं च कल्पयित्वा कालिदासः शैवः कश्मीराभिजन इति केचनाभि-प्रयन्ति । एवंक हिमगिरिवर्णनं प्रत्यक्षानुभूतिमिव यद् यत्र तत्र तेप तस्य तदपि कालिदासस्य कश्मीरजत्व एव संभवतीति निरूपयन्ति । एवं स्थितेऽपि तस्य हिम-गिरिसम्बद्धदेशजन्यत्वे स्वीकुतेऽपि कश्मीरदेशजन्यत्वं न स्वीकर्तुं शक्यम्, यतः कश्मीरेषु प्रसिद्धशैवदर्शनप्रसिद्धानां षट्त्रिंशत्तत्त्वानां शिव-शक्ति-सदाशिवेश्वर-शुद्ध-

१०२

कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालपत्रिका

विद्या-माया-कला-विद्या-राग-काल-नियति-पुरुष-प्रकृत्यहङ्कार-बुद्धि-मनः-श्रोत्र-
त्वक्-जिह्वा-घ्राण-वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थ-पञ्चशब्दादितन्मात्रात्मकविषय-आ-
काशपञ्चभूतरूपाणां मध्ये कालिदासस्यातिप्रियपूजार्हाष्टमूर्तेः सामञ्जस्येन श्रेष्ठतया
च संनिवेशो न विद्यते । अतः कालिदासो हिमालयसन्निकृष्टदेशवास्तव्योऽपि
न कश्मीरज इति दृढं निश्चितं भवति ।

एवं स न वङ्गदेशजो न वा दक्षिणदिग्देशज इति निश्चीयते । वङ्गदेशजेनानेन
दक्षिणस्थदेशजेनानेन चाबाल्यात् प्रभृत्यननुभूतहिमगिरिमाहात्म्येन कथमपि प्रत्यक्ष-
दृष्टमिव हिमगिरिवर्णनं संप्रत्यपि सत्यतया प्रतीतं न कर्तुम् शक्यते । अतः स
किंदेशज इति निर्णयार्थमस्य निबन्धस्य समुद्योगः ।

कालिदासस्योपास्यत्वेन समादरणीयः शिव इति तु सर्ववादिसिद्धमिति पूर्वं
निवेदितमेव परन्तु शिवस्यानेकेषु स्वरूपेषु किं तस्य विशेषतया समाराध्यमिति
विचारे ईशेश्वर-नील-लोहित-स्थाणु-आत्मभूप्रभृतिशब्दबोध्यो जगत्कर्त्रादिरूपो
वेदान्तेषु ब्रह्मपुरुषादिपदवेदनीयोऽष्टमूर्तिरूपः शिव एव तस्य उपास्य इति निश्चीयते ।
यतः शाकुन्तले “या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं...प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु
वस्ताभिरष्टाभिरीशः” ।

“अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्विभ्रतो नाभिमानः”—इति मालवि-
काग्निसिन्धे ।

“अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्”—रघु०, २—३५

“मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यग्रहारहेतुः”—रघु०, २—४४

“वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी ।

सः स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभः”—विक्रमोर्वशीये ।

“ममापि च क्षययतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः—इति च शाकुन्तलस्यान्ते ।
अत्र शाकुन्तलान्ते स्थितनीललोहितपददर्शनेन कालिदासः शिवस्य नीललोहित
रूपस्य उपासक आसीदिति मन्ये । तच्च नीललोहितं रूपं श्रीमद्भागवतपुराणाधारेण
क्रुद्धस्य जगत्कर्तुर्ब्रह्मणो भ्रूमध्यादुत्पन्नस्य रुदन्तः एकादशनाम-स्थान-पत्न्यादियाचक-
रुद्रस्य नीललोहितं रूपम् (३-१२) इति कथनम् । एवं वायुपुराणावलम्बनेन जगत्कर्तुः
क्रुद्धस्य ब्रह्मणोऽङ्गादुत्पन्नस्य रुदतोऽष्टनाम-स्थान-पत्न्यादियाचकस्याष्टमूर्तिस्वरूपस्य
नीललोहितस्य रुद्रस्यैव वर्णनम् इत्यैव (वा० पु० २७) कालिदासस्योपास्य इति कथनं

कालिदासस्य उपास्यदेवता देशश्च

१०३

च केषाञ्चिन्नोचितम् । यतो लिङ्गपुराणे (पू० अ० ५३ श्लो० ५१-६३) सृष्ट्यादिकर्ता वेदान्तैः शिवमद्वैतं चतुर्थम् (माण्डूक्यम्) इति प्रतिपाद्यः केनोपनिषदि प्रतिपाद्य-
यत्तरूप एव नीललोहिताष्टमूर्तिरूपः शिवः कविकुलगुरोः कालिदासस्य उपास्य
इति निश्चीयते । यतो “वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषम्” इति विक्रमोर्वशीयवर्णनेन
नीललोहितं ‘परिगतशक्तिरात्मभूः’ इति शाकुन्तलनाटकस्य पद्येन च स्पष्टं सिद्धं
भवति । लिङ्गपुराणस्थश्लोकैः केनोपनिषदि वर्णितं यत्तत्स्वरूपं शिवस्यैवेति निश्चीयते ।
अतः द्वित्राः आवश्यकाः श्लोकाः अत्र प्रदर्श्यन्ते ।

तमोऽन्ते च तमः पारे चाष्टमूर्तिर्व्यवस्थितः ।

अस्यात्मनो महेशस्य महादेवस्य धीमतः ॥

अदेहिनस्त्वहो देहमखिलं परमात्मनः ।

अस्याष्टमूर्तेः शर्वस्य शिवस्य गृहमेधिनः ॥

गृहिणी प्रकृतिर्दिव्या प्रजाश्च महदादयः ॥ ५५३, ५१-५२

दृष्ट्वा यत्तं लक्षणेहीनमीशं दृष्ट्वा सेन्द्रास्ते किमेतत् त्विहेति ।

यत्तं गत्वा निचयात् पावकाद्याः शक्तिक्षीणाश्चाभिवन् यतत्तोऽपि (?) ।

दग्धुं तृणं वापि समक्षमस्व यत्तस्य वह्निर्न शशाक विप्राः । (५५)

वायुस्तृणश्चालयितुं तथान्ये स्वान् स्वान् प्रभावान् सकला महेन्द्राः । (५६)

अस्तु एवं कविवरस्य कालिदासस्योपास्यत्वेन प्रसिद्धस्याष्टमूर्तेरेकस्थाने
पूजां कर्तुं सर्वार्थसम्भवि, यतः पृथ्वी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचद्र-
मसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः ॥ इत्यत्र निर्दिष्टशिवाष्टमूर्तीनामेकमूर्तावुपलब्धिः
कथङ्कारं संभवेदतस्तन्त्रज्ञः प्रयोगविज्ञैः अनेकत्रदेशेषु स्थितानि लिङ्गानि ऋषीणा-
मनादिपरम्परया शिवस्याष्टमूर्तिषु स्थितानां पृथिव्यादिरूपाणां स्थानानि इति
निर्णीतम् ।

अतः किञ्चित् पृथिवीलिङ्गं किञ्चित् जललिङ्गमित्यादिरीत्या लिङ्गानि साम्प्रत-
मपि प्रसिद्धानि विद्यन्ते । शिवपुराणेऽष्टमूर्तीनां नामानि स्थलानि च वर्णितानि
विद्यन्ते—

तस्यादिदेवदेवस्य मूर्त्यष्टकमयं जगत् ।

शर्वो भवस्तथा रुद्र उग्रो भीमः पशु(पशोः ?) पतिः ॥

१०४

कामेश्वरसिंहसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

ईशानश्च महादेवः मूर्तयः तस्य विश्रुताः ।

भूम्यम्भोऽग्निमरुद्व्योमक्षेत्रज्ञार्कनिशाचराः ॥

अधिष्ठिता महेशस्य सर्वादेष्टमूर्तिभिः ।

पूजाप्रयोगकाराश्च “ॐ शर्वाय क्षितिमूर्तये नमः” इत्यादिरीत्या भावनां कृत्वा पूजयेदिति विदधति । अनादिपरम्परासिद्धा लिङ्गरूपमूर्तयश्च तत्र तत्र देशे ते ते उपासकाः अष्टमूर्तिवत्वेन तदन्तर्गततत्तद्रूपेण च पूजयन्ति । तत्र सूर्यस्य साक्षात् शिवाभिन्नत्वेन तस्य लिङ्गरूपा स्थिरस्थलमूर्तिर्नास्ति । शिवस्य सूर्येणाभिन्नत्वं शिवपुराणे वर्णितम्—

आदित्यश्च शिवं विद्याच्छिवमादित्यरूपिणम् ।

उभयोरन्तरं नास्ति ह्यादित्यस्य शिवस्य च ॥

अतः सर्वा अपि आदित्यमूर्तयोऽष्टमूर्त्यङ्गरूपशिवमूर्तय एव । अतः कोणार्कमन्दिरं (ओरिसाप्राप्तस्थं), मार्तण्डमन्दिरं (कश्मीरदेशस्थं) एवमादयः सूर्यमूर्तयोऽष्टतनुशिवमूर्तय एव । सौराष्ट्रदेशस्थप्रभासक्षेत्रस्थं सोमनाथलिङ्गं तथा वङ्गप्रान्तीयचट्टग्रामसमीपस्थं चन्द्रनाथलिङ्गम् अष्टमूर्तिशिवस्य चन्द्रमूर्तिरूपम् । नेपालदेशस्थपशुपतिनाथलिङ्गं यजमानरूपमष्टमूर्तिस्थं शिवस्वरूपम् । तच्च पञ्चमुखं कटिप्रदेशादूर्ध्वदेहभागरूपमस्ति ।

अन्यानि पञ्चलिङ्गानि क्षित्यादिरूपाणि शिवकाञ्च्यादिक्षेत्रेषु विद्यन्ते । एकाम्रेश्वरशिवस्य क्षितिस्वरूपं लिङ्गं शिवकाञ्चीक्षेत्रे विद्यते । मद्रासप्रान्ते त्रिचनापल्लीविभागे जम्बुकेश्वरलिङ्गं शिवस्याष्टमूर्तिषु जलमूर्तिरूपं विद्यते । अरुणाचलपर्वते विद्यमानं शिवलिङ्गं शिवस्याष्टमूर्तिस्थं तेजोरूपं मन्यते । तिरुपतिबालाजीसमीपे स्वर्णमुख्या नद्यास्तटे कालहस्तीश्वरसंज्ञकं शिवस्याष्टमूर्तिस्थं वायुलिङ्गं मन्यते । चिदम्बरलिङ्गं चैतन्याकाशज्ञानाकाशरूपं कावेर्या नद्यास्तटे शिवस्याष्टमूर्तिषु विद्यमानाकाशरूपत्वेन परम्परयाऽवच्छन्नया मन्यते । अस्तु । हिमगिरिसम्बद्धदेशवास्तव्यः कविश्रेष्ठः कालिदासः कदापि दक्षिणदेश-सौराष्ट्रदेश-वंगदेशवासीति न कल्पयितुं शक्यते, यतस्तेनाबाल्याद् हिमगिरिदृष्टमाहात्म्यपुरुषकृतवर्णनमिव हिमालयस्य वर्णनं सर्वत्र कृतम् ।

प्रत्युत हिमगिरिवर्णने तस्यातीवादरो दृश्यते । रघुवंशद्वितीयसर्गे, कुमारप्रथमसर्गे, शाकुन्तलषष्ठाङ्के, विक्रमोर्वशीये, मेघदूते च अनेकस्थलानि हिमालयस्थ-

कालिदासस्य उपास्यदेवता देशश्च

१०५

वर्णनसम्बद्धान्येव । तत्र वर्णनप्रसङ्गे कविकुलगुरोः प्रतिभा सहस्रमुखेनेव वर्णयितुं प्रवर्तते स्म । एवं च कविवरः कालिदासः 'हिमालयसम्बद्धदेशवास्तव्य इति कथनं न मृषा दोषहृतं भवेदिति मन्ये । तत्र काश्मीरदेशस्तस्य अभिजनो न भवतीति प्राग् निवेदितमेव, यतः प्राचीनतमशैवागमसिद्धपदार्थानां तत्र समुपलब्धमार्तण्डरूपाष्ट-मूर्तिस्थशिवस्वरूपस्य 'च काव्येषु नाटकेष्वप्येकवारमपि समुपावर्णनाभावेन न कविश्रेष्ठः काश्मीरदेशज इति निश्चयेन वक्तुं शक्यते । किन्तु नेपालदेशज इति सम्भावयितुं शक्यते, परन्तु तत्र देशे कविवरकालिदासस्य तपश्चर्यादिस्थलानाम-विच्छिन्नया, परम्परया समुपलब्धानां सर्वथाऽभावात्स कविश्रेष्ठः हिमगिरिसम्बद्ध-मिथिलादेशज इति निश्चयेन वक्तुं शक्यं, यतः तत्राविच्छिन्नपरम्परया कालिदास-तपश्चर्यास्थानादीनां विद्यमानत्वेन कदाचित् स द्वारभङ्गासमीपस्थः स्यादिति कथने न काचिदापत्तिः स्यात् इति मन्ये । अत्रोचितानुचितनिर्णये मान्या आदरणीया विद्वांस एव प्रमाणम् । इति शम् ।

